Ferdowsi University of Mashhad
New LITERARY STUDIES

DOI: https://doi.org/10.22067/jls.2024.87288.1562

Ibn Abi al-Donya's Works, the Oldest Sources of Some Sufi Sayings and Anecdotes

Received: March 14, 2024 / Accepted: June 21, 2024

Mahmood Nadimi Harandi[1]
Tahmineh Ataei Kachuyi[2]

Abstract

Ibn Abi al-Donya is one of the most famous traditionalists and writers of the 3rd century AH. He has written numerous works, though they have not been duly noticed by Iranian researchers, and no research has been conducted on his works in Persian. A large number of works of Ibn Abi Al-Donya are on asceticism and Sufism. His works are among the first sources of Sufism and Sufi writers after him. Therefore, the oldest or first sources of some Sufi sayings and anecdotes are the works of Ibn Abi al-Donya. The existence of many sayings and anecdotes in Sufi texts, such as *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin*, the oldest sources of which are the works of Ibn Abi al-Donya, proves this claim. Among the works of Ibn Abi al-Donya, the books that have received the most attention are *Al-Reqqat va al-Boka*, *Mojabi al-Da`vat*, *Al-Manamat*, *Al-Tahajjod va Qiyam Al-Layl*, *Zamm al-Donya*, and *Al-Zohd*.

Keywords: Ibn Abi Al-Donya, The First Sources of Sufism, The First Sufi Authors, Sufi Sayings and Anecdotes, *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin*

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor Unvierstiy, Tehran, Iran. (ORCID: 0009-0007-8698-0474) (Corresponding author) E-mail: nadimi@pnu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Encyclopedia of Literary Research, Persian Language and Literature Academy, Tehran, Iran. (ORCID: 0000-0003-0552-4500)
E-mail: t.ataei@apll.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Abu Bakr Abdullah bin Mohammad bin Obayd bin Sofyan bin Qays Qorashi, known as Ibn Abi al-Donya, is one of the Arab ascetics, traditionalists, and writers of the 3rd century AH. Ibn Abi al-Donya is one of the prolific writers, writting on various subjects, especially in the field of asceticism and Sufism. The works and letters of Ibn Abi al-Donya have been widely noticed by the writers after him. Despite the abundance and importance of Ibn Abi Al-Donya's works, they have not been addressed as they should be and no research has been published on his works in Persian language. This study tried to show the importance of Ibn Abi al-Donya’s works among the early sources of Sufism, especially *Bostan zl-Arefin va Tohfat al-Moridin*.

2. Method

Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin is among the ancient Sufi texts written by Faqih Abu Nasr Ahmad bin Khair. This book is one of the most important sources of sayings and anecdotes of pious people, ascetics, and Sufis It contains three hundred anecdotes. During the research in the primary sources of its sayings and anecdotes, the works of Ibn Abi al-Donya were appeared to be of high significance. The importance of Ibn Abi al-Donya's works made it necessary to study all his printed works and to extract and examine more closely the common sayings and anecdotes. Further researches showed that the oldest sources of some sayings and anecdotes of Sufis are the works of Ibn Abi al-Donya.

3. Results

Ibn Nadim has recorded the names of thirty-six books written by Ibn Abi al-Donya in his *Al-Fehrest*. After him, Shams al-Din Mohammad Zahabi has recorded his works in the *Siyar A`lam al-Nobala* and listed the names of one hundred and sixty-three of his books. Contemporary researchers have counted the list of his works up to 228 volumes, but only 63 of them have been printed and published so far. Most of the works have been critically edited based on old manuscripts. Most of Ibn Abi al-Donya’s works are on asceticism and Sufism and perhaps for this reason, most of the old authors considered him to be the author of the books on asceticism. In fact, the subject of asceticism is a general subject of his writings, and it is rare to find a subject of asceticism and ethics that he has not written an independent book about.

The authors of Sufi texts have widely used the works of Ibn Abi al-Donya. His influential role is quite obvious in the cases where his name appears in the chain of narrators. Ibn Abi al-Donya's works due to various reasons such as age, authenticity, variety of topics and multiplicity, became source works in the field of asceticism and Sufism, and many authors quoted and adapted many materials from them. Moreover, since very few works of the early sources of Sufism have survived and been published, Ibn Abi al-Donya's works are very important.

Although his books are on various subjects, they are all written in the manner of the books of the traditionalists. Under each general title, he has collected ddocumentary narrations (that is, narrations with the name of the chain of narrators up to the first speaker) in the form of independent narrations. He has categorized all the narrations that had heard from his teachers and put each category under an umbrella title. In addition, in some of his works, he has classified the narrations into smaller categories. Under each title and considering the order of the narrations, he first includes the hadiths of the Prophet, then the sayings of the Prophet's companions, then the sayings of the subordinates, then the sayings of the subordinates of the subordinates, then the sayings of the sages, and finally, the poems of the poets. Probably due to his writings method, some researchers have considered those works to be the link between hadith books and Sufi books.

Although some researchers have considered Ja`far Kholdi to be the first person to collect Sufi's stories and stories in a book, but before him, Ibn Abi al-Donya collected and wrote many stories of ascetics. Ibn Abi al-Donya's works on asceticism and Sufism are considered early sources, sayings, and anecdotes. For example, the oldest sources of some of the sayings and anecdotes of *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin* are Ibn Abi al-Donya's books. It was found that the oldest document of some stories of the Sufis, such as the stories of Habib Ajami and Rabe`e Adaviye, are Ibn Abi al-Donya's books. The importance of these stories is due to their rarity and also due to their fewness in ancient Persian and Arabic texts. Later writers have repeated the same anecdotes and sometimes they have named their sources and references and sometimes they have not mentioned them.

4. Discussion and Conclusion

A large number of works of Ibn Abi al-Donya are on asceticism and Sufism. His works are among the early sources of Sufism, and many authors have quoted and adapted material from his works. In other words, from the works of Ibn Abi al-Donya, many Sufi sayings and anecdotes have found their way into other books, and the oldest sources of some Sufi sayings and anecdotes are the works of Ibn Abi al-Donya. In cases where the only known source of these sayings and anecdotes is the works of Ibn Abi al-Donya, this issue becomes more important. The evidence for this claim is the existence of many sayings and anecdotes in Sufi texts, including *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin*, the oldest sources of which are the works of Ibn Abi al-Donya. Examining the printed works of Ibn Abi al-Donya shows that the author of *Bostan al-Arefin va Tohfat al-Moridin* used his works directly or through other sources. Among his works those that have received the most attention are *Al-Reqqat va al-Boka*, *Mojabi al-Da`vat*, *Al-Manamat*, *Al-Tahajjod va Qiyam Al-Layl*, *Zamm al-Donya*, and *Al-Zohd*.

نشریه علمی-پژوهشی
فصلنامهٔ جستارهای نوین ادبی
دانشگاه فردوسی مشهد

DOI: https://doi.org/10.22067/jls.2024.87288.1562

نشریهٔ علمی جستارهای نوین ادبی، شمارهٔ ۲۲۴، بهار ۱۴۰۳، صص ۷۷-۱۰۳
مقالهٔ پژوهشی

آثار ابنِ اَبیِ الدُّنیا،

کهن‌ترین منابعِ برخی از اقوال و حکایاتِ صوفیّه

تاریخ دریافت: ۲۴ اسفند ۱۴۰۲/ پذیرش: ۰۱ تیر ۱۴۰۳

با یاد استاد احمدعلی رجائی بخارائی

محمود ندیمی هرندی[1]

تهمینه عطائی کچوئی[2]

چکیده

ابن‌ابی‌الـدُّنیا از محـدّثان و نویسـندگان معـروف قـرن سـوم هجـری و صـاحب آثـار و تصـانیف پُرشـماری اسـت، بـاوجوداین، تـاکنون، چنان‌کـه بایـد، مـورد توجّـه محقّقـان ایرانـی واقـع نشـده است و دربارهٔ آثـارِ وی تقریباً هـیچ پژوهشـی بـه زبـان فارسـی در دسـت نیسـت. شـمار فراوانـی از رسـائل ابن‌ابی‌الـدُّنیا در زمینـهٔ زهـد و تصـوّف اسـت و دسـتمایه و مأخـذِ نویسـندگانِ صوفی‌مشـربِ پس از او قـرار گرفتـه اسـت؛ ازایـن‌رو تألیفـات ابن‌ابی‌الـدُّنیا کهن‌تـرین یـا نخسـتین منبـعِ بعضـی از اقوال و حکایاتِ صـوفیّان بـه شـمار می‌آیـد. گـواهی مـا بـر ایـن مـدّعا، شناسـاییِ اقـوال و حکایـاتِ فراوانی از او در بُسـتانُ العـارفین و تُحْفَـةُ الْمُریـدین اسـت کـه کهن‌تـرین یـا نخسـتین منبـعِ شـناخته شده از آنهـا آثـارِ ابن‌ابی‌الدُّنیاسـت. تألیفـاتِ ابن‌ابی‌الـدُّنیا کـه بیشـتر مـورد توجّـهِ مترجمـانِ احـوالِ صـوفیان واقـع شـده اسـت، عبارت‌انـد از: الرِّقَّـةُ وَ البُکـاء، مُجـابِی الـدَّعوة، المَنامـات، التَّهَجُّـد و قیامُ اللَّیل، ذَمُّ الدُّنیا، الزُّهد.

کلیدواژه‌ها: ابن‌ابی‌الدُّنیا، منابعِ اولیّهٔ تصوّف، مؤلّفان اولیّهٔ صوفیّه، اقوال و حکایات صوفیّه، بُستانُ العارفین و تُحْفَةُ الْمُریدین.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران E-mail: nadimi@pnu.ac.ir

۲. استادیار گروه دانشنامهٔ تحقیقات ادبی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران. E-mail: t.ataei@apll.ir

۱. مقدّمه

ابوبکر عبداللّه بن محمّد بن عُبَید بن سفیان بن قیس قُرَشی معروف به ابن‌ابی‌الدُّنیا از زاهدان، محدّثان و ادیبان عرب قرن سوم است. وی در سال ۲۰۸ ق در بغداد به دنیا آمد و در ۲۸۱ ق در همان شهر درگذشت[۱] و به خاک سپرده شد. پدرش، امام محمّد بن عُبَید، از عالمانِ حدیث و روایت بود و به‌ویژه در زمینه‌های زهد و حدیث، تأثیر ژرفی بر او گذاشت. ابن‌ابی‌الدُّنیا از پدرش احادیث متعدّدی در زمینهٔ زهدیّات و رقائق[۲] روایت کرده است (رک: خطیب بغدادی، ۲۰۰۱، ص. ۳/ ۶۴۴). وی مربّی و مُؤَدِّبِ دو تن از خُلَفای عبّاسی، المُعتَضِد باللّه (متوفّی: ۲۸۹ ق) و المُکتَفی باللّه (متوفّی: ۲۹۵ ق) بود و هر ماه پانزده دینار مشاهره داشت. ابن‌ابی‌الدُّنیا با ابوجعفر محمّد بن حسین بُرجُلانی (متوفّی: ۲۳۸ ق)، از زاهدان بزرگ و صاحبِ تألیفاتی در زهد و رقائق، مصاحبت داشت و هر دوی آنها از پیروانِ امام احمد بن حنبل شیبانی (متوفّی: ۲۴۱ ق) بودند (رک: مسعودی، ۱۹۹۰، ص. ۲/ ۶۳۲؛ ابن‌ندیم، ۲۰۰۹، ص. ۱/ ۶۶۱؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۱، ص. ۱۱/ ۲۹۳؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/ ۶۵۷).

صاحبان کتب تراجم، ابن‌ابی‌الدّنیا را به زهد، علم و ثقه بودن توصیف کرده‌اند؛ برای نمونه: «وَرِع»، «زاهد»، «عالِم» (رک: ابن‌ندیم، ۲۰۰۹، ص. ۱/ ۶۶۱؛ ابن‌تَغری بِردی، ۱۹۷۲، ص. ۳/ ۸۶)، «عابد» (رک: ابن‌تَغری بِردی، ۱۹۷۲، ص. ۳/ ۸۶)، «حافظ» (رک: ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/ ۶۵۷)، «ادیب»، «اَخباری» و «کثیرُ الْعِلم» (رک: ذَهَبی، العِبَر، ۱۹۸۵، ص. ۱/ ۴۰۴) و «ثقه» و «صَدوق» (رک: سمعانی، ۱۹۸۱، ص. ۱۰/ ۹۶؛ ابن‌جوزی، المُنتَظَم، ۱۹۹۵، ص. ۱۲/ ۳۴۱؛ ذَهَبی، العِبَر، ۱۹۸۵، ص. ۱/ ۴۰۴؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/ ۶۵۷؛ ابن‌تَغری بِردی، ۱۹۷۲، ص. ۳/ ۸۶) و «صاحب مروّت» (رک: ابن‌جوزی، المُنتَظَم، ۱۹۹۵، ص. ۱۲/ ۳۴۱؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/ ۶۵۷).

ابن‌ابی‌الدُّنیا از نویسندگانِ پُرکاری است که در موضوعات گوناگون به‌ویژه در زمینهٔ زهد و رقائق صاحب تصانیف

۱. ماهِ درگذشتِ او را «محرّم» (رک: مسعودی، ۱۹۹۰، ص. ۲/ ۶۳۲) و «جمادی الأول» (رک: خطیب بغدادی، ۲۰۰۱، ص. ۱۱/ ۲۹۵؛ ابن‌جوزی، المُنتَظَم، ۱۹۹۵، ص. ۱۲/ ۳۴۲؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/ ۶۵۷) و «جمادی الآخر» (رک: ابن‌ندیم، ۲۰۰۹، ص. ۱/ ۶۶۱) نیز نوشته‌اند.

۲. رَقائِق: جمعِ رَقیقَة، به معنای هرآنچه که مایهٔ رقّتِ قلبِ انسان شود. کمال‌الدّین عبدالرَّزاق کاشانی دربارهٔ این اصطلاح نوشته است: «وَ قَد یُطْلَقُ الرَّقائِقُ عَلَی عُلومِ الطَّریقَةِ وَ السُّلوکِ وَ کُلِّ ما یلطفُ بِهِ سِرُّ الْعَبْدِ وَ تَزولُ بِهِ کِثافاتُ النَّفْس» (ترجمه: اصطلاح رقائق به علوم طریقت و سلوک اطلاق می‌شود و هرچیزی که سرِّ بنده با آن لطافت یابد و آلودگی‌های نفسانی با آن زائل شود) (عبدالرَّزّاق کاشانی، ۱۹۹۲، ص. ۱۶۸).

است. عبدالکریم سمعانی (۵۰۶-۵۶۲ ق) او را «مُکثِراً مِنَ التَّصانیف فِی الزُّهد وَ الرَّقائق» (= پُرکار در زمینهٔ زهد و رقائق) (سمعانی، ۱۹۸۱، ص. ۱۰/ ۹۶) گفته است و ابوالْفَرَج ابن‌جوزی (حدود ۵۱۱-۵۹۷ ق) و عمادالدّین ابن‌کثیر (۷۰۱-۷۷۴ ق) نیز تألیف بیش از صد اثر در زهد و رقائق و ... را به او نسبت داده‌اند (رک: ابن‌جوزی، الْمُنتَظَم، ۱۹۹۵، ص. ۱۲/ ۳۴۱؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/ ۶۵۷). آثار و رسائل ابن‌ابی‌الدُّنیا چندان مورد توجّه نویسندگان پس از خود واقع شده است که ابن‌تَغری بِردی (حدود ۸۱۲-۸۷۴ ق) متأخّران را «عیالِ» وی شمرده است: «وَ لَهُ التَّصانیفُ الْحِسان، وَ النَّاسُ بَعْدَهُ عِیالٌ عَلَیْه فِی الفُنونِ اللَّتی جَمَعَها وَ رَوَی عَنْهُ خَلْقٌ کَثیر» (= و او راست تصانیف نیکو، و مردم پس از او در دانش‌هایی که او گردآوری کرده است عیالِ وی‌اند، و از او شمار بسیاری روایت کرده‌اند) (ابن‌تَغری بِردی، ۱۹۷۲، ص. ۳/ ۸۶).

باوجود کثرت و اهمّیّت مصنّفات ابن‌ابی‌الدُّنیا، چنان‌که باید به آنها پرداخته نشده است و دربارهٔ آثارِ وی تقریباً هیچ پژوهشی به زبانِ فارسی منتشر نشده است. در پژوهش حاضر کوشیده‌ایم نشان دهیم آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیا چه جایگاهی در میانِ منابعِ اولیّهٔ تصوّف دارد؟

۲. پیشینهٔ پژوهش

نویسندگان عرب‌زبان غالباً در مقدمهٔ رسائل ابن‌ابی‌الدُّنیا به توضیحاتی دربارهٔ احوال و آثار او پرداخته‌اند؛ از آن جمله است: مقدّمهٔ یاسین محمّد السَّوّاس بر کتاب الشُّکْرُ لِلّهِ عَزَّ وَ جَلَّ (۱۴۰۷ق)؛ مقدّمهٔ نجم عبدالرَّحمان خَلَف بر کتاب الصَّمْت و آداب اللّسان (۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۶ م) و مقدّمهٔ مصطفی مُفلح الْقُضاة بر کتاب إصلاحُ الْمال (۱۴۱۰ ق/ ۱۹۹۰ م). فاضل بن خَلَف الْحُمّادَة الرَّقیّ نیز در کتاب اِبنُ‌اَبِی‌الدُّنیا مُحَدِّثاًوَ مُصْلِحاً(۱۴۳۳ ق/ ۲۰۱۲ م)، به‌تفصیل، ذیلِ عناوینِ گوناگون، به تحلیلِ محتوای آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیا پرداخته است.

تا کنون دو مقالهٔ کوتاه به زبان فارسی دربارهٔ ابن‌ابی‌الدُّنیا منتشر شده است: مدخل «ابن‌ابی‌الدُّنیا» در دانشنامهٔ ایران و اسلام (۱۳۵۵) که درواقع ترجمهٔ مقالهٔ آ. دیتریش در ویرایش دوم دائرة المعارف اسلام است[1]. دیگر مدخل «ابن‌ابی‌الدُّنیا» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۸). علاوه‌بر این، محمود مهدوی دامغانی نیز در مقدّمهٔ ترجمهٔ فارسی یکی از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا به نام مقتل امیرالمؤمنین علی (ع) (۱۳۷۹) به اختصار به شرح حال و ذکر آثار او پرداخته است.

1. *A. Dietrich*: "*Ibn Abi al-Dunya"*, Encyclopaedia of Islam, ed. 2, Lieden, 1986.

۳. روش پژوهش

بُستانُ العارفین و تُحْفَةُ الْمُریدین از جمله متن‌های صوفیانهٔ کهن است که فقیه ابونصر احمد بن خیر نوشته است. این کتاب از مهم‌ترین منابعِ اقوال و حکایاتِ پارسایان و زاهدان و صوفیان است و در آن حدود سیصد حکایت فراهم آمده است. در جریانِ تحقیق در منابعِ اولیّهٔ اقوال و حکایاتِ آن با آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیا آشنا شدیم. اهمّیّت آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیا ما را بر آن داشت تا تمامیِ آثارِ چاپیِ ابن‌ابی‌الدُّنیا را مطالعه کنیم و به استخراج و بررسیِ دقیق‌ترِ اقوال و حکایاتِ مشترک پردازیم. پژوهش‌های بیشتر نشان داد که کهن‌ترین یا نخستین منابعِ بعضی از اقوال و حکایات صوفیان تألیفاتِ ابن‌ابی‌الدُّنیاست.

۴. ابن‌ابی‌الدُّنیا و میراث وی در تصوّف

۴-۱. آثار وی و اهمّیّت آنها

ابن‌ندیم در فنِّ پنجم از مقالهٔ پنجمِ کتاب الفهرست، در بخشِ مربوط به متونِ زهد و تصوّف تحتِ عنوان «أسْماءُ الْمُصَنِّفینَ مِنَ الزُّهادِ و الْمُتَصَوِّفَةِ وَ ذِکْرُ ما صَنَّفوهُ مِنَ الْکُتُب»، نامِ سی‌وسه کتاب از ابن‌ابی‌الدُّنیا را ثبت کرده است (رک: ابن‌ندیم، ۲۰۰۹، ص. ۱/ ۶۶۱). پس از او، شمس‌الدّین محمّد ذَهَبی در سِیَر أعلام النُّبَلاء فهرست آثار وی را ثبت کرده و نام ۱۶۳ کتاب او را بر شمرده است (ذَهَبی، سِیَرُ أعلام النُّبَلاء، ۱۹۹۳، صص. ۱۳/ ۴۰۰-۴۰۴). محقّقان معاصر فهرست آثار او را تا ۲۲۸ عنوان شمرده‌اند؛ امّا تنها ۶۳ عنوان تاکنون منتشر شده است که اغلبِ آنها بر مبنای نسخِ خطیِ کهن تصحیح و تحقیق شده‌اند (برای دیدن فهرست آثار او و مشخّصات چاپی و خطی آنها رک: نجم عبدالرَّحمان خَلَف، ۱۹۸۶، صص. ۸۳-۱۱۰؛ فاضل بن خَلَف، ۲۰۱۲، صص. ۷۲-۱۰۵؛ مصطفی مُفلح القُضاة، ۱۹۹۰، صص. ۳۶-۵۲؛ و برای مرور فشردهٔ آثار او رک: Iman Najim Abdul-Rahman, 2020: 28-60).

بیشترِ آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیا در زمینهٔ زهد و رقائق است و شاید به همین دلیل بیشترِ مؤلّفانِ قدیم، او را نویسندهٔ کتاب‌هایی در زهد و رقائق دانسته‌اند (رک: مسعودی، ۱۹۹۰، ص. ۲/ ۶۳۲؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۱، ص. ۱۱/ ۲۹۳؛ سمعانی، ۱۹۸۱، ص. ۱۰/ ۹۶؛ ابن‌جوزی، المُنتَظَم، ۱۹۹۵، ص. ۱۲/ ۳۴۱؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۴/ ۶۵۷). درواقع موضوعِ زهد و رقائق موضوعِ عامِ تألیفاتِ اوست و به‌ندرت بابی از زهد و اخلاق پیدا می‌شود که وی در آن باب تألیفِ مستقلی نداشته باشد. نقلِ اقوال و حکایاتِ زاهدانی همچون حسنِ بصری (متوفّی: ۱۱۰ ق)، مالکِ

دینار (متوفّی: ۱۳۰ ق)، حبیبِ عجمی (متوفّی: حدود ۱۳۳ ق)، سفیانِ ثوری (متوفّی: ۱۶۱ ق)، رابعهٔ عدویّه (متوفّی: حدود ۱۸۵ ق)، فضیلِ عیاض (متوفّی: ۱۸۷ ق) در آثار او به وفور دیده می‌شود (برای آگاهی از نشانی آنها در کتاب‌های ابن‌ابی‌الدُّنیا، رک: ادامهٔ مقالهٔ حاضر و نیز فاضل بن خَلَف، ۲۰۱۲، صص. ۱۶۶–۱۸۱). او دربارهٔ سیرهٔ بزرگانی همچون مالک دینار و سفیان ثوری نیز کتاب‌های مستقلی تألیف کرد به نام‌های: زهد مالک بن دینار (رک: ابن‌ندیم، ۲۰۰۹، ص. ۶۶۱/۱) و أخبار سفیان الثّوری (رک: ذَهَبی، سِیَرُ أعلام النُّبَلاء، ۱۹۹۳، ص. ۴۰۱/۱۳).

مؤلّفانِ متونِ صوفیّه به‌طور گسترده از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا استفاده کرده‌اند. نقشِ تأثیرگذارِ او خصوصاً در مواردی کاملاً آشکار است که نام او در سلسلهٔ راویانِ قول یا حکایتی ضبط شده است (برای نمونه، رک: سُلَمی، ۱۳۸۸، ص. ۲۷۰/۲). ابونُعَیم اصفهانی (۳۳۶–۴۳۰ ق) نیز در حلیة الأولیاء اقوالِ متعدّدی را از ابن‌ابی‌الدُّنیا روایت کرده است[1].

آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا، به دلایلِ گوناگونی مانند قدمت، مُسنَد بودن، تنوّعِ موضوعی و کثرتِ آنها، مرجعیّتی در زمینهٔ زهد و تصوّف پیدا کرد و از منابع و مآخذِ نویسندگانِ صوفی‌مشربِ پس از وی قرار گرفت، چنانکه یکی از محقّقان عرب دراین‌باره نوشته است: «مُصَنَّفاتُهُ الزُّهدیَّة شاعَتْ بَیْنَ النَّاسِ وَ عَظُمَ نَفْعُها عِنْدَهُم وَ أصْبَحَتْ مَرْجَعاً لِکُلِّ مَن کَتَبَ فِی هَذِهِ الأبوابِ مِمَّن خَلَفَهُ مِنَ الْعُلَماء» (ترجمه: تألیفاتِ وی در موضوعِ زهد در میانِ مردم شایع شد و بسیار مفید واقع شد و مرجعی شد برای هرکس از دانشمندان که در این باب‌ها چیزی نوشت) (نجم عبدالرَّحمان خَلَف، ۱۹۹۰، ص. ۷۲). همچنین به دلیل آنکه امروزه از منابعِ اولیّهٔ تصوّف آثار بسیار اندکی باقی مانده و منتشر شده است، آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا حائزِ اهمّیّتِ فراوان است.

عناوین آثار چاپی ابن‌ابی‌الدُّنیا که در پژوهش حاضر از نظر گذشته است، عبارت‌اند از: ۱. الإخلاص و النِّیّة؛ ۲. الإخوان؛ ۳. الإشراف فی مَنازِلِ الأشراف؛ ۴. إصطناعُ المَعروف؛ ۵. إصلاحُ المال؛ ۶. الإعتبار فی أعقابِ السُّرور و الأحزان؛ ۷. الأمرُ بِالمَعروف وَ النَّهی عَنِ المُنْکر؛ ۸. الأهوال؛ ۹. الأولیاء؛ ۱۰. التَّهَجُّد وَ قیامُ اللَّیل؛ ۱۱. التَّواضُع و الخُمول؛ ۱۲. التَّوبة؛ ۱۳. التَّوَکُّلُ عَلَی اللّه؛ ۱۴. الجوع؛ ۱۵. حُسْنُ الظَّنِّ بِاللّه؛ ۱۶. الحُلْم؛ ۱۷. حِلْمُ مُعاویة؛ ۱۸. ذِکرُ المَوت[2]؛ ۱۹. ذَمُّ البَغْی؛ ۲۰. ذَمُّ الدُّنیا؛ ۲۱. ذَمُّ المُسْکِر؛ ۲۲. ذَمُّ المَلاهی؛ ۲۳. الرِّضا عَنِ اللّهِ

۱. برای نمونه، رک: ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، صص ۱۷۸/۲ و ۲۰۷؛ ۳/ ۵۰ و ۶۲ و ۱۳۰ و ۱۳۸ و ۲۱۳ و ۲۳۰ و ۲۴۱؛ ۴/ ۱۸۴ و ۱۹۷؛ ۱۱۱/۵ و ۱۵۵ و ۲۶۴ و ۲۶۹ و ۳۱۷؛ ۶/ ۴۳ و ۱۶۷ و ۱۶۹ و ۱۸۵ و ۱۸۸ و ۲۰۶ و ۲۱۷ و ۲۲۳ و ۲۲۴ و ۲۴۱ و ۲۴۴ و ۲۴۵ و ۲۴۷ و ۲۴۸ و ۲۵۵ و ۲۹۹ و ۳۰۴ و ۳۱۰ و ۳۸۴؛ ۷/ ۲۱ و ۵۳ و ۲۱۵ و ۲۱۹ و ۲۸۴ و ۳۰۶ و ۳۴۳ و ۳۴۵ و ۳۵۵ و ۳۵۹ و ۳۷۹؛ ۸/ ۴۴ و ۱۰۱ و ۱۴۲ و ۱۴۹ و ۱۶۶ و ۲۰۰ و ۲۰۶ و ۲۰۸ و ۲۲۰ و ۲۲۲ و ۲۳۵ و ۲۷۷ و ۲۷۹ و ۲۸۴ و ۲۹۹ و ۳۷۷؛ ۱۰/ ۱۳۱.

۲. کتاب ذِکرُ المَوت از منابع دیگر گرداوری و بازسازی شده است.

بِقَضائِه؛ ۲۴. الرِّقَّةُ وَ البُکاء؛ ۲۵. الرُّهبان[1]؛ ۲۶. الزُّهد؛ ۲۷. الشُّکْرُ لِلّهِ عَزَّ وَ جَلَّ؛ ۲۸. الصَّبْرُ وَ الثَّوابُ عَلَیْه؛ ۲۹. صِفَةُ الجَنَّة؛ ۳۰. صِفَةُ النّار؛ ۳۱. الصَّمْتُ و آدابُ اللِّسان؛ ۳۲. العُزْلَةُ وَ الإنْفِراد؛ ۳۳. العَقْلُ وَ فَضْلُه؛ ۳۴. العُقوبات؛ ۳۵. العُمْرُ وَ الشَّیب؛ ۳۶. العِیال؛ ۳۷. الغیبة وَ النَّمیمَة؛ ۳۸. الفَرَج بَعْدَ الشِّدَّة؛ ۳۹. فَضائلُ رَمَضان؛ ۴۰. فَضْلُ عُشْرِ ذی‌الْحَجَّة؛ ۴۱. القُبور؛ ۴۲. قِرَی الضَّیْف؛ ۴۳. قِصَرُ الْأمَل؛ ۴۴. قَضاءُ الْحَوائِج؛ ۴۵. القَناعَةُ وَ التَّعَفُّف؛ ۴۶. کَلامُ اللَّیالی وَ الأیّام؛ ۴۷. الْمُتَمَنّین؛ ۴۸. کتاب مُجابِی الدَّعوة؛ ۴۹. مُحاسَبَةُ النَّفْسِ وَ الْإزراءُ عَلَیْها؛ ۵۰. الْمُحْتَضِرین؛ ۵۱. مُداراةُ النّاس؛ ۵۲. الْمَرَضُ وَ الْکَفّارات؛ ۵۳. الْمَطَرُ وَ الرَّعْدُ وَ الْبَرْقُ وَ الرّیح؛ ۵۴. مقتلُ أمیرِ الْمُؤمِنین (ع)؛ ۵۵. مَکایِدُ الشَّیْطان؛ ۵۶. مَکارِمُ الْأَخْلاق؛ ۵۷. الْمَنامات؛ ۵۸. مَن عاشَ بَعْدَ الْمَوت؛ ۵۹. الْهَمُّ وَ الْحُزْن؛ ۶۰. الْهَواتِف؛ ۶۱. الْوَجَلُ وَ التَّوَثُّق بِالْعَمَل؛ ۶۲. الْوَرَع؛ ۶۳. الْیَقین.

۴-۲. روش‌شناسیِ تألیفاتِ ابن‌ابی‌الدُّنیا

کتاب‌های ابن‌ابی‌الدُّنیا هر چند در موضوعاتِ متنوّع و گوناگونی است، امّا همهٔ آنها به روش محدّثان تألیف شده است، یعنی نگارش اَخبارِ مُسنَد (= با ذکرِ سلسلهٔ راویان تا گویندهٔ اصلی) به‌صورتِ روایاتِ مستقل که جمعاً تحتِ یک عنوانِ کلّی فراهم آمده است. ابن‌ابی‌الدُّنیا این روایات را گاهی در اجزاء و باب‌هایی نیز تقسیم کرده است. وی این روایت‌ها را از شیوخ خود سماع کرده است. ترتیبِ روایت‌ها به این گونه است که ابتدا احادیثِ نبوی را آورده است و سپس اقوالِ صحابه، تابعان، تابعانِ تابعان و سپس سخنانِ حکیمان و احیاناً اشعاری را که در آن موضوع از زبانِ مشایخ خود شنیده نقل کرده است. بعضی از محقّقان احتمالاً به دلیلِ روشِ تألیفاتِ ابن‌ابی‌الدُّنیا، آنها را «حلقهٔ اتّصال میان کتاب‌های حدیث و کتاب‌های صوفیانه» دانسته‌اند (رک: قِسْطِر، ۱۳۸۸، ص. ۳۹/۲).

۵. آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا کهن‌ترین یا نخستین منابعِ برخی از اقوال و حکایاتِ صوفیّه

با آنکه برخی از پژوهشگران جعفرِ خُلدی (۲۵۳-۳۴۸ ق) را «نخستین کسی» دانسته‌اند که «احوال و حکایات صوفیّه را در تألیفی گرد آورد» (متز، ۱۳۶۴، ص. ۳۲۴)، امّا پیش از او، ابن‌ابی‌الدُّنیا بسیاری از اقوال و حکایاتِ زاهدان را گرد آورده و در آثار خود ثبت و ضبط کرده است. آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا در زهدیّات از منابعِ اولیّه شمرده می‌شود و اقوال

---

۱. از کتاب *الرُّهبان* تاکنون نسخه‌ای به دست نیامده است امّا از گزیدهٔ آن به نام *المُنتَقَی مِن کتاب الرُّهبان* دست‌نوشته‌ای شناخته شده است که حداقل دو بار تصحیح و منتشر شده است: **۱)** به تصحیح صلاح‌الدّین منجد، مجلّة الدّراسات الشَّرقیة للآباء الدّومینیکان، ۱۹۵۶ م، شماره ۳، ص ۱۰-۳۵؛ **۲)** به تصحیح محمّد خیر رمضان یوسف، عمان: دار الفتح، ۱۵۲ صفحه.

و حکایاتی از آثارِ او به کتب دیگر راه یافته است. در جریانِ تحقیق در منابعِ اولیّهٔ اقوال و حکایاتِ بُستانُ العارفین و تُحْفَةُ الْمُریدین[۱] دریافتیم که کهن‌ترین یا نخستین منابعِ بعضی از آنها تألیفاتِ ابن‌ابی‌الدُّنیاست. ازجمله نزدیک‌ترین و کهن‌ترین روایت بعضی از حکایات حبیب عجمی و رابعهٔ عدویّه را در آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا یافتیم. اهمّیّتِ این حکایت‌ها به‌جهتِ نایاب بودن و همچنین به‌سببِ اندک‌شماربودنِ آنها در متون کهن است. در متونِ متأخر همان حکایت‌ها با ذکر مأخذ یا بدون اشاره به آن تکرار شده‌اند. بعضی از این حکایت‌ها و نخستین منابعِ آنها عبارت‌اند از:

■نمونهٔ اوّل

> مجاشع گوید که در همسایگی حبیب، زنی را پسری آمد نیکوروی، و بزرگ شد و بر سرش هیچ موی برنمی‌آمد تا دوازده ساله شد. مادر او را به نزدیک حبیب آورد. گفت: خداوند را تعالی دعا کن تا موی برآید. حبیب دو رکعت نماز کرد و دست به دعا برداشت و می‌گریست و آب چشم در سر او می‌مالید. آن شب پسر بخفت. دیگر روز موی سیاه بر سرش برآمده بود. مجاشع گوید: من آن کودک را بی موی دیدم و با موی هم دیدم (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۸۹).

متن را بسنجید با مُجابی الدَّعوة:

> حَدَّثَنِی مُجَاشِعٌ الدَّیْرِی قَالَ: وَلَدَتِ امْرَأَةٌ مِنْ جِیرَانِ حَبِیبٍ غُلَامًا جَمِیلًا أَقْرَعَ الرَّأْسِ، قَالَ: فَجَاءَ بِهِ أَبُوهُ إِلَی حَبِیبٍ بَعْدَمَا کَبِرَ الْغُلَامُ، وَأَتَتْ عَلَیْهِ اثْنَتَا عَشْرَةَ سَنَةً فَقَالَ: یَا أَبَا مُحَمَّدٍ، أَلَا تَرَی إِلَی ابْنِی هَذَا وَإِلَی جَمَالِهِ، وَقَدْ بَقِی أَقْرَعَ الرَّأْسِ کَمَا تَرَی؟ فَادْعُ اللَّهَ لَهُ، فَجَعَلَ حَبِیبٌ یَبْکِی وَیَدْعُو لِلْغُلَامِ، وَیَمْسَحُ بِالدُّمُوعِ رَأْسَهُ، قَالَ: فَوَاللَّهِ مَا قَامَ بَیْنَ یَدَیْهِ حَتَّی اسْوَدَّ رَأْسُهُ مِنْ أُصُولِ الشَّعْرِ فَلَمْ یَزَلْ بَعْدَ ذَلِکَ الشَّعْرُ یَنْبُتُ حَتَّی صَارَ کَأَحْسَنِ النَّاسِ شَعْرًا قَالَ مُجَاشِعٌ: قَدْ رَأَیْتُهُ أَقْرَعَ، وَرَأَیْتُهُ ذَا شَعْرٍ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، مجابی الدَّعوة، ۱۹۹۳، ص. ۷۲).

مشابهتِ روایت و نامِ راوی و جزئیاتِ داستان در بستان العارفین و مُجابی الدَّعوة قابل توجّه است. این همانندی تاحدّی است که گویی مؤلّفِ بستان ترجمهٔ آزادی از این داستان به دست داده است. این حکایت در کتاب کرامات أولیاء اللّه عزَّ و جلَّ تألیف ابوالقاسم هبةاللّه لالَکائی (متوفّی: ۴۱۸ ق) نیز آمده است (رک: لالَکائی، ۱۹۹۲، ص. ۲۲۲).

۱. بستان العارفین مشترکاتِ قابلِ توجُّهی با آثارِ عطّار دارد و از منابعِ احتمالیِ او بوده است (رک: شفیعی کدکنی، ۱۳۹۸، صص ۱/ سی‌وشش- سی‌وهفت).

■نمونهٔ دوم

ابوعبداللّه السحّام گوید: روزی بر حبیب بودم. مردی را بیاوردند مقعد گشته بر محفّه نهاده. گفتند: این مرد درویش است و عیال دارد، درمانده است. دعا کن تا عافیت یابد. گفت: حبیب اندر نماز استاده بود و مصحف اندر گردن افکنده. چون نماز بکرد، دعا همی‌کرد و می‌گریست. ما آنجا بودیم که خداوند تعالی به دعای وی عافیت داد. آن مرد محفّه بر گردن گرفت و از در بیرون شد (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، صص. ۲۲۳-۲۲۴).

نزدیک‌ترین روایت این داستان به متن ما با ضبطِ صحیحِ نامِ راوی[۱] در مُجابی الدَّعوة آمده است:

حَدَّثَنِی أَبُوعَبْدِاللَّهِ الشَّحَّامُ قَالَ: أَتَی حَبِیبًا أَبَا مُحَمَّدٍ رَجُلٌ زَمِنٌ فِی شِقِّ مَحْمَلٍ فَقِیلَ لَهُ: یَا أَبَا مُحَمَّدٍ، هَذَا رَجُلٌ زَمِنٌ وَلَهُ عِیَالٌ، وَقَدْ ضَاعَ عِیَالُهُ، فَإِنْ رَأَیْتَ أَنْ تَدْعُوَ اللَّهَ عَسَی أَنْ یُعَافِیَهُ فَأَخَذَ الْمُصْحَفَ، فَوَضَعَهُ فِی عُنُقِهِ، ثُمَّ دَعَا فَمَا زَالَ یَدْعُو حَتَّی عَافَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَقَامَ، فَحَمَلَ الْمَحْمَلَ، وَوَضَعَهُ عَلَی عَاتِقِهِ، وَذَهَبَ إِلَی عِیَالِهِ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، مجابی الدَّعوة، ۱۹۹۳، ص. ۷۲).

این دو حکایتِ حبیب عجمی به همین ترتیب در مُجابی الدَّعوة آمده است. ضمناً حکایتِ اخیر در حلیة الأولیاء نیز با تفاوت‌هایی و بدونِ ذکرِ نامِ راوی نقل شده است (رک: ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۶/ ۱۵۲؛ نیز رک: لالَکائی، ۱۹۹۲، ص. ۲۲۲؛ مِزّی، ۱۹۸۳، ص. ۵/ ۳۹۰).

■نمونهٔ سوم

اسماعیل یونس گفت: مردی بود که خدمت حبیب کردی. روزی درآمد. گفت: یا حبیب! غم فام بر دل من نشسته است و به کار خویش نمی‌رسم. حبیب گفت: چند فام داری؟ گفت: سیصد درم. حبیب به نماز ایستاد. چون فارغ شد، دعا کرد. پس گفت: در کرانهٔ مسجد زیر بوریا نگاه کن. بوریا برگردانید. صرّه‌ای درم [دید]. برکشید، سیصد مثقال آمد (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۸۹).

این حکایت را با جزئیات و پرداخت بیشتر تنها در کتاب مُجابی الدَّعوة یافتیم:

حَدَّثَنِی أَبُوإِسْحَاقَ قَالَ: سَمِعْتُ مُسْلِمًا، أَنَّ رَجُلًا أَتَی حَبِیبًا أَبَا مُحَمَّدٍ، فَقَالَ: إِنَّ لِی عَلَیْكَ ثَلَاثَمِائَةِ دِرْهَمٍ. قَالَ: مِنْ أَیْنَ صَارَتْ لَكَ عَلَیَّ؟ قَالَ: لِی عَلَیْكَ ثَلَاثُمِائَةِ دِرْهَمٍ. قَالَ حَبِیبٌ: اذْهَبْ إِلَی غَدٍ. فَلَمَّا كَانَ مِنَ اللَّیْلِ، تَوَضَّأَ وَ صَلَّی، وَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ صَادِقًا فَأَدِّ إِلَیْهِ، وَإِنْ كَانَ كَاذِبًا فَابْتَلِهِ فِی یَدِهِ. قَالَ:

---

۱. راویِ داستانِ بستان العارفین، ابوعبداللّه سحام، را در کُتُبِ تراجم نیافتیم. ضبطِ صحیحِ نامِ او بنا بر مُجابی الدَّعوة، ابوعبداللّه الشَّحّام است. ابوعبداللّه شَحّام بَصری از مصاحبانِ عتبة بن غلام بصری و عبدالواحد بن زید بصری (متوفّی: ۱۷۷ ق)، و از زاهدان قرن دوم هجری است. او را از راویانِ حکایاتِ حبیب عجمی گفته‌اند. در کُتُبِ تراجم حکایاتِ پراکنده‌ای از او در دست است (رک: ابوالشّیخ إصبهانی، ۱۹۸۸، ص. ۲/ ۲۴۳؛ ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۶/ ۲۳۵؛ دولابی، ۲۰۰۰، ص. ۲/ ۸۴۲).

فَجِيءَ بِالرَّجُلِ مِنْ غَدٍ قَدْ حُمِلَ، وَقَدْ ضَرَبَ شِقَّهُ الْفَالِجُ. فَقَالَ: مَا لَكَ؟ قَالَ: أَنَا الَّذِي جِئْتُكَ أَمْسِ، لَمْ يَكُنْ لِي عَلَيْكَ شَيْءٌ، وَإِنَّمَا قُلْتُ تَسْتَحْيِي مِنَ النَّاسِ فَتُعْطِينِي، فَقَالَ لَهُ: تَعُودُ؟ قَالَ: لَا، قَالَ: اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ صَادِقًا فَأَلْبِسْهُ الْعَافِيَةَ. قَالَ: فَقَامَ الرَّجُلُ عَلَى الْأَرْضِ كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بِهِ شَيْءٌ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، مجابی الدَّعوة، ۱۹۹۳، صص. ۸۶-۸۷).

■**نمونهٔ چهارم**

وقتی رابعه را علّتی افتاد. وردی که از قرآن داشت نتوانست خواندن به شب. آن ورد را به روز افکند. بهتر شد و همچنان به روز می‌خواند. گفت: شبی در خواب دید[م] که در مرغزاری سبز بودم بغایت خرم و کنیزکی در آن مرغزار. من گفتم: نیک بانزهت جایی است. مرا گفت: خواهی که تو را از این نیکوتر جای بنمایم؟ گفتم: خواهم. دست من بگرفت و مرا می‌برد تا به جایی رسیدم. کوشکی دیدم که مثل آن هیچ چشمی نتواند دید. آن کنیزک در بزد. چون بگشادند، نوری از آن کوشک بیرون می‌آمد. هر دو درآمدیم. کنیزکان دیدم در آن کوشک که صفت ایشان جز خداوند تعالی نداند. به دست هر یکی مجمری از نور. کنیزک پرسید ایشان را که: کجا می‌روید؟ گفتند: بنده‌ای بود آفریدگار را عزّ و علا که شب نخفتی. او را در دریا بکشتند. می‌رویم تا او را بخور کنیم. کنیزک گفت که این زن را نیز بخور کنیت. گفتند: او را نیز از این بوی خوش و کرامت نصیب بود، اما خود دست بازداشت. آن کنیزک دست از من بستد و مرا گفت:

صَـــلاتُـکِ نورٌ وَ العِبـادَةُ قُوَّةٌ　　وَ نَومُكِ ضِـدٌّ لِلصَّـلاةِ عَنيـد

وَ عُمْرُكِ غَنْمٌ إن غَفَلْتِ و مُهْلَةٌ　　تَســيرُ و تَبنــا دائمــاً و تبيــدُ

پس آن کنیزک از من غایب شد. عمار بن عثمان گوید که رابعه بعد از این خواب هرگز شب نخفت (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، صص. ۴۰۶-۴۰۷).

کهن‌ترین روایت این حکایتِ رابعه را همراه با همین ابیات عربی و البته با تفصیلِ بیشتر در التَّهجُّد و قیام اللَّیل یافتیم:

حَدَّثَنی مِسْمَعُ بْنُ عاصِمِ قالَ: قَالَتْ لی رابِعَة: اعْتَلَلْتُ عِلَّةً قَطَعَتْنِی عَنِ التَّهَجُّدِ وَ قِيَامِ اللَّيْلِ، فَمَکَثْتُ أياماً أَقْرَأُ جُزئی إذا ارْتَفَعَ النَّهارُ لَمَّا يُذْكَرَ فِيهِ أَنَّهُ يعدلُ قِيامَ اللَّيلِ. قالَ [ظ: قالَتْ]: ثُمَّ رَزَقَنِی اللَّهُ الْعَافِيَةَ فَاعْتَادَتْنِي فَتْرَةً فِي عَقِبِ الْعِلَّةِ، وَ كُنْتُ قَد سَكَنْتُ إِلَى قَرَاءَةِ جُزئی بِالنَّهار، فَانْقَطَعَ عَنی قِيامُ اللَّيل. قالَتْ: فَبَيْنَا أَنَا ذاتَ لَيْلَةٍ رَاقِدَةٌ أُريتُ فِی مَنامی كَأَنِّی دُفِعْتُ [رُفِعْتُ؟] إلَی رَوضَةٍ خَضْراء ذاتِ قُصورٍ وَ بيت [ظ: نَبت] حسن، فَبَيْنا أنا أجولُ فِيها أَتَعَجَّبُ مِن حُسْنِها إذاً أنا بطائرٍ أخْضَر، وَ جاريةٌ تُطارِدُهُ كَأَنَّها تُريدُ أخْذَه. قالَتْ: فَشَغَلَنی حُسْنُها عَن حُسْنِهِ، فَقُلْتُ: ماذا تُريدينَ مِنْهُ؟ دَعيهِ، فَوَاللَّهِ ما رَأَيْتُ طائِراً قَطّ هُوَ أحْسَنُ مِنْهُ. قالَ [قالَتْ؟]: قُلْتُ: بَلی. قالَتْ فَأَخَذَتْ بِيَدی فَأدارَت بی فِی تِلکَ الرَّوضَةِ

حَتّی انْتَهَتْ بی إلَی بابِ قَصْرٍ فیها، فَاسْتَفْتَحَتْ، فَفُتِحَ لَنا [لَها؟]، ثُمَّ قالَتْ: افْتَحوا لِی بَیتِ رابِعَة قالَتْ: فَفُتِحَ لَها بابٌ شاعَ مِنْهُ شُعاعٌ وَ اسْتَنارَ مِن ضَوئِهِ ما بَیْنَ یَدی وَ مَا خَلفي، فَدَخَلَتْ وَ قالَتْ: فَادْخُلي. قالَتْ: فَدَخَلْتُ فِی بَیتٍ یحارُ فِیهِ البَصَرُ تَلَألُؤاً وَ حُسناً، ما أعْرَفُ لَهُ فِی الدُّنیا شَبیهاً أشَبِّهُهُ بِه. قالَتْ: فَبَیْنا نَحْنُ نَجولُ فِیهِ إذ رُفِعَ لَنا بابٌ یُخْرَقُ إلَی بُستان، قالَتْ: فَأهوتُ نَحْوَهُ وَ أنا مَعَهَا، فَتَلقانا فِیهِ وُصَفَاء کَأَنَّ وُجوهَهُم اللُؤلُؤ، بِأیْدیهِم المَجامِر، فَقالَتْ لَهُم: أینَ تُریدون؟ قالوا: نُرِیدُ فُلاناً قُتِلَ فِی البَحْرِ شَهیداً. قالَتْ: أفَلا تَجَمُّرونَ هَذِهِ المِرأة؟ قالوا: قَد کانَ لَها فِی ذلك حَظٌّ فَتَرَکَتْهُ. قالَتْ: فَأرْسَلَتْ یَدَها مِن یَدي، ثُمَّ أقبَلَتْ عَلَی فَقالَتْ:

صَـــلَاتُکِ نُورٌ وَ الْعِبَـادُ رُقُودُ   وَ نَوْمُکِ ضِـدٌّ لِلصَّـلَاةِ عَنِیـدُ
وَ عُمْرُکِ غَنْمٌ إنْ عَقَلْتِ وَ مُهْلَةٌ   یَسِــیرُ وَ یَفْنَــی دَائِبــاً وَ یَبِیــدُ

قالَتْ: ثُمَّ غابَت مِن بَیْنَ عَیني، وَ استَیْقَظْتُ بَعْدَ الفَجْرِ، قالَتْ: فَوَاللَّهِ مَا ذَکَرْتُهَا فَتَوَهَمْتُهَا إلَّا طَاشَ عَقْلِي، وَ أنکَرْتُهُ بِعَیني. قالَ: ثُمَّ سَقَطَتْ رابِعَةُ مَغشیاً عَلَیْها (ابن‌ابی‌الدُّنیا، التَّهجُّد و قیام اللَّیل، ۱۹۹۸، ص. ۳۲۷-۳۲۹؛ نیز برای صورت مختصری از آن با تفاوت‌هایی رک: مَرْوَزی، ۱۹۸۸، ص. ۱۰۷).

در اینجا ضبطِ بیت‌های عربی[۱] در منابع کهن قابل توجّه است و در قیاس با بستان العارفین اندکی تفاوت دارد (رک: ابن‌ابی‌الدُّنیا، المَنامات، ۱۹۹۳، ص. ۱۱۱؛ مَرْوَزی، ۱۹۸۸، ص. ۱۰۷؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۱، ص. ۲/ ۳۶۶).

■نمونهٔ پنجم

روزی رابعه به مجلس صالح مرّی شد. او دنیا را بسیار همی‌نکوهید. رابعه گفت: ای خواجه! هر که چیزی را دوست دارد، بسیار یاد کندش. اگر تو دنیا را دوست نداری چندین یادش نکردی. پس برخاست و از آنجا برفت (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۳۱).

کهن‌ترین روایت قول رابعه در کتاب‌های ذَمُّ الدُّنیا و الزُّهد ابن‌ابی‌الدُّنیا آمده است:

أَکْثَرَ قَوْمٌ ذَمَّ الدُّنْیَا عِنْدَ رَابِعَةَ، فَقَالَتْ: أَقِلُّوا مِنْ ذَمِّ الدُّنْیَا، فَإِنَّهُ: مَنْ أَحَبَّ شَیْئًا أَکْثَرَ ذِکْرَهُ[۲] (ابن‌ابی‌الدُّنیا، ذَمُّ الدُّنیا، ۱۹۹۳، ص. ۱۸۴؛ همو، الزّهد، ۱۹۹۹، ص. ۲۲۸).

۱. ترجمهٔ دو بیت: وقتی مردم در خواب‌اند نمازت نور است، و خوابت دشمنِ سرسختِ نماز است و اگر بدانی عمرت غنیمتی و مهلتی است که بی‌وقفه سپری می‌شود و از بین می‌رود و به پایان می‌رسد.

۲. عبارتِ «مَنْ أحَبَّ شَیْئاً أکْثَرَ ذِکْرَهُ» از امثال رایج بوده است و در متون صوفیّه نیز بدان استشهاد شده است (رک: ابوبکر خوارزمی، ۲۰۰۳، ص. ۱۳۳؛ ثعالبی، ۱۹۸۳، ص. ۵/ ۵۹؛ قطب‌الدّین عبّادی، ۱۳۴۵، ص. ۷۶؛ نجم دایه، ۱۳۸۰، ص. ۱۳).

این حکایت در تذکرة الأولیاء عطّار نیز آمده است. کهن‌ترین منابعی که پیش‌ازاین برای این داستان شناسایی شده عبارت‌اند از: بستان العارفین، صِفَةُ الصَّفْوَة ابن‌جوزی و تاریخ الإسلام ذَهَبی (رک: عطّار، ۱۳۹۸، ص. ۱/ ۸۹ و تعلیقات آن ۲/ ۱۱۷۸).

■نمونهٔ ششم

> زنی بود عبده نام، حکایت کرد که چون رابعه را اجل فراز آمد، مرا بخواند و گفت: چون من بمیرم، مرا با همین جبّه که به شب نماز کرده‌ام، به گور کن و کسی را ممان تا مرا کفن کند. چون بمرد، عبده هم چنان کرد. و بعد از یک سال گفت: او را به خواب دیدم، حلّه‌ای سبز پوشیده، مقنعه‌ای از سندسِ بهشت بر سر. گفتم: یا رابعه! آن جبه و مقنعهٔ پشمین کجا شد؟ گفت: ای عبده! و اللّه که آن از من بگرفتند و این که می‌بینی عوض آن درپوشانیدند و جبّهٔ مرا درنوشتند و مهر کردند تا روز قیامت ثواب آن عبادت‌ها که با آن جبّه کرده‌ام به من دهند؛ و حالی ای عبده، اینچه می‌بینی در مقابلهٔ آنچه در بهشت مرا داده‌اند، هیچ نیست (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۴۱۰).

این حکایت نیز با تفصیل بیشتر و با همان راوی در منامات آمده است:

> عَبْدَةُ بِنْتُ أَبِی شَوَّالٍ، وَكَانَتْ مِنْ خِيَارِ إِمَاءِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَكَانَتْ تَخْدُمُ رَابِعَةَ قَالَتْ: كَانَتْ رَابِعَةُ، تُصَلِّی اللَّيْلَ كُلَّهُ، فَإِذَا طَلَعَ الْفَجْرُ هَجَعَتْ فِی مُصَلَّاهَا هَجْعَةً خَفِيفَةً حَتَّى يُسْفِرَ الْفَجْرُ، فَكُنْتُ أَسْمَعُهَا تَقُولُ إِذَا وَثَبَتْ مِنْ مَرْقَدِهَا ذَلِكَ وَهِی فَزْعَةٌ: يَا نَفْسُ كَمْ تَنَامِينَ، وَإِلَى كَمْ تَقُومِينَ، يُوشِكُ أَنْ تَنَامِی نَوْمَةً لَا تَقُومِينَ بَعْدَهَا إِلَّا لِصَرْخَةِ يَوْمِ النُّشُورِ، قَالَتْ: فَكَانَ هَذَا دَأْبُهَا دَهْرُهَا حَتَّى مَاتَتْ، فَلَمَّا حَضَرَتْهَا الْوَفَاةُ دَعَتْنِی فَقَالَتْ: يَا عَبْدَةُ لَا تُؤْذِنِی بِمَوْتِی أَحَدًا، وَ كَفِّنِينِی فِی جُبَّتِی هَذِهِ، جُبَّةٌ مِنْ شَعَرٍ كَانَتْ تَقُومُ فِيهَا إِذَا هَدَأَتِ الْعُيُونُ قَالَتْ: فَكَفَّنَّاهَا فِی هَذِهِ الْجُبَّةِ وَخِمَارِ صُوفٍ كَانَتْ تَلْبَسُهُ، قَالَتْ عَبْدَةُ: فَرَأَيْتُهَا بَعْدَ ذَلِكَ بِسَنَةٍ أَوْ نَحْوِهَا فِی مَنَامِی وَعَلَيْهَا حُلَّةُ إِسْتَبْرَقٍ خَضْرَاءَ، وَخِمَارٌ مِنْ سُنْدُسٍ أَخْضَرَ لَمْ أَرَ شَيْئًا قَطُّ أَحْسَنَ مِنْهُ، فَقُلْتُ :يَا رَابِعَةُ مَا فَعَلَتِ الْجُبَّةُ الَّتِی كَفَّنَّاكِ فِيهَا وَالْخِمَارُ الصُّوفُ؟ قَالَتْ: إِنَّهُ وَاللَّهِ نُزِعَ عَنِّی، وَ أُبْدِلْتُ بِهِ هَذَا الَّذِی تَرَيْنَهُ عَلَيَّ، وَ طُوِيَتْ أَكْفَانِی وَخُتِمَ عَلَيْهَا وَ رُفِعَتْ فِی عِلِّيِّينَ لِيَكْمُلَ لِی بِهَا ثَوَابُهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، قَالَتْ: فَقُلْتُ لَهَا: لِهَذَا كُنْتِ تَعْمَلِينَ أَيَّامَ الدُّنْيَا؟ فَقَالَتْ: وَمَا هَذَا مِنْ كَرَامَةِ اللَّهِ لِأَوْلِيَائِهِ، قَالَتْ: فَقُلْتُ: فَمَا فَعَلَتْ عَبْدَةُ بِنْتُ أَبِی كِلَابٍ؟ فَقَالَتْ: هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ سَبَقَتْنَا وَاللَّهِ إِلَى الدَّرَجَاتِ الْعُلَى، قَالَتْ: قُلْتُ: وَبِمَ وَقَدْ كُنْتِ عِنْدَ النَّاسِ أَكْرَمَ مِنْهَا؟ قَالَتْ: إِنَّهَا لَمْ تَكُنْ تُبَالِی عَلَى أَی حَالٍ أَصْبَحَتْ مِنَ الدُّنْيَا وَأَمْسَتْ، قَالَتْ: فَقُلْتُ: فَمَا فَعَلَ أَبُومَالِكٍ، تَعْنِی ضَيْغَمًا، قَالَتْ: يَزُورُ اللَّهَ مَتَى شَاءَ، قَالَتْ: قُلْتُ: فَمَا فَعَلَ بِشْرُ بْنُ مَنْصُورٍ؟ قَالَتْ: بَخٍ بَخٍ، أُعْطِی وَاللَّهِ فَوْقَ مَا

كَانَ يَأْمُلُ، قَالَتْ: فَمُرِينِي بِأَمْرٍ أَتَقَرَّبُ بِهِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَتْ: عَلَيْكِ بِكَثْرَةِ ذِكْرِهِ أُوشِكُ أَنْ تَغْتَبِطِي بِذَلِكَ فِي قَبْرِكِ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، المَنامات، ۱۹۹۳، ص. ۴۳).

راوی حکایت در دو داستان عبده دختر ابوشوّال است. عبده خادم رابعه بود و اقوال دیگری از او دربارهٔ رابعه در دست است (برای اطلاع بیشتر رک: ابن‌ابی‌الدُّنیا، التَّهجُّد و قیام اللَّیل، ۱۹۹۸، ص. ۲۰۱؛ همو، المَنامات، ۱۹۹۳، ص. ۴۳؛ ابن‌جوزی، صِفَةُ الصَّفْوَة، ۱۹۸۵، ص. ۴/ ۳۰). ضمناً این حکایت در کتاب‌های صِفَةُ الصَّفْوَة ابن‌جوزی و پند پیران (متنی فارسی ظاهراً از قرن پنجم هجری) نیز آمده است (رک: ابن‌جوزی، صِفَةُ الصَّفْوَة، ۱۹۸۵، ص. ۴/ ۲۹–۳۰؛ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۲۵).

■نمونهٔ هفتم

رابعه یاران را پند داد که خود را نگاه داریت تا دیو کار بر شما تباه نکند، که من روزی روزه داشتم. به جهت شبانگاه قوتی می‌خواستم ساخت. نگاه کردم، پاره‌ای پیه دیدم. گفتم اگر پیاز داشتمی، از این پیه نان‌خورشی ساختمی. نگاه کردم، بر ناودان مرغی دیدم، دسته‌ای پیاز در منقار گرفته. چون بدیدم، بترسیدم که مکر دیو است تا بدان نگاه کنم، از دوست دور مانم. دیگ بر زمین زدم و آن پاره پیه بیرون انداختم (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۴۰۸).

صورت مختصری از این داستان را در مُجابی الدَّعوة یافتیم که کهن‌ترین روایت آن نیز هست:

بَلَغَنِي أَنَّ رَابِعَةَ، كَانَتْ تَطْبُخُ قِدْرًا، فَاشْتَهَتْ بَصَلًا، فَجَاءَ طَائِرٌ فِي مِنْقَارِهِ بِصِلَةٌ، فَأَلْقَاهَا إِلَيْهَا (ابن‌ابی‌الدُّنیا، مجابی الدَّعوة، ۱۹۹۳، ص. ۸۲).

برای صورت‌های دیگرِ آن، رک: لالَکائی، ۱۹۹۲، ص. ۲۲۸؛ عطّار، ۱۳۹۸، ص. ۸۱/۱.

■نمونهٔ هشتم

بشّار گوید: من رابعه را بسیار دعا کردمی. شبی رابعه را در خواب دیدم. گفت: یا بشّارا! هدیه‌های تو هر شب نزدیک من می‌آرند. گفتم: چگونه؟ گفت: هم‌چنان‌که دعا و صدقهٔ مؤمنان مر مردگان را هدیه، و نماز و دعا و صدقه را بر طبقی از نور نهند و دستاری حریر در وی کشند، پس به سر گور او آرند. آواز دهند آن مُرده را که این هدیهٔ فلان بن فلان است مر تو را. آن‌گاه فریشتگان باز گردند. هم‌چنین هدیه‌های تو هر روزی نزدیک من می‌آرند (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۴۱۱).

نزدیک‌ترین صورت این حکایت به متن ما در الجامع لِشُعَبِ الإیمان بیهقی آمده است، با این توضیح که بیهقی (۳۸۴-۴۵۸ ق)، به‌تصریح، آن را از ابن‌ابی‌الدُّنیا نقل کرده است، امّا ما این حکایت را در آثارِ چاپیِ او نیافتیم:

أَخْبَرَنَا أَبُوسَعِیدِ بْنُ أَبِی‌عَمْرٍو، أَخْبَرَنَا أَبُوعَبْدِاللّهِ الصَّفَّارُ، حَدَّثَنَا **ابْنُ أَبِی الدُّنْیَا**، حَدَّثَنِی مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَیْنِ، حَدَّثَنِی أَبُوالْبُهْلُولِ مِنْ أَهْلِ الْبَحْرَیْنِ لَقِیتُهُ بِعَبَادَانَ، حَدَّثَنِی بَشَّارُ بْنُ غَالِبٍ، قَالَ: رَأَیْتُ رَابِعَةَ الْعَدَوِیَّةَ فِی مَنَامِی وَ کُنْتُ کَثِیرَ الدُّعَاءِ لَهَا، فَقَالَتْ لِی: یَا بَشَّارُ هَدَایَاكَ تَأْتِینَا عَلَی أَطْبَاقٍ مِنْ نُورٍ مُخَمَّرَةً بِمَنَادِیلَ مِنَ الْحَرِیرِ، قُلْتُ: وَ کَیْفَ ذَاکَ؟ قَالَتْ: هَکَذَا دُعَاءُ الْمُؤْمِنِینَ الْأَحْیَاءِ إِذَا دَعَوْا لِلْمَوتَی فَاسْتُجِیبَ لَهُمْ، جُعِلَ ذَلِکَ الدُّعَاءُ عَلَی أَطْبَاقٍ وَخُمِّرَ بِمَنَادِیلِ الْحَرِیرِ ثُمَّ أُتِیَ بِهِ الَّذِی قَدْ دُعِیَ لَهُ مِنَ الْمَوْتَی وَ قِیلَ هَذِهِ هَدِیَّةُ فُلَانٍ إِلَیْکَ (بیهقی، ۲۰۰۳، ص. ۱۱/ ۴۷۴).

این داستان در کتاب قوتُ القُلوب بدونِ ذکرِ نامِ راوی و با تفاوت‌های بسیار آمده است (رک: ابوطالب مکّی، ۲۰۰۱، ص. ۳/ ۱۵۸۳؛ نیز برای صورت‌های دیگر آن رک: قُشَیری، ۲۰۰۱، ص. ۴۲۴ [به اختصار و بدونِ ذکرِ نامِ راوی]؛ همو، ۱۳۸۵، ص. ۷۲۱؛ غزّالی، بی‌تا، ص. ۵/ ۱۹۵ [احتمالاً مأخوذ از قُوتُ القُلوب]؛ پند پیران/ ۱۸۵).

***

در ادامه شواهد دیگری از بستان العارفین مطرح می‌کنیم که کهن‌ترین یا نخستین منابعِ آنها آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا است:

شواهدِ دیگرِ *بستان العارفین*

ردیف	*بستان العارفین*	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	منابع متأخّر دیگر
۱	چنین گویند که حسن بصری با فرزدق به جنازه‌ای حاضر آمدند. مردمان گفتند: بهترین خلق با این جنازه است و بتّرین خلق با این جنازه است ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۰۳).	قالَ: کُنْتُ فِی جِنازَةِ أبی‌رَجاء العُطارِدی وَ الفَرَزْدَق مَعَ الحَسَن یَمشیان، فَجَعَلَ النَّاسُ یَقولون: انْظُروا إلَی خَیْرِ النَّاسِ یَعنون الحَسَن وَ انْظُروا إلَی شَرِّ النَّاسِ یَعنون الفَرَزْدَق ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، القبور، ۲۰۰۰، ص. ۱۰۸؛ نیز رک: همان، ص. ۱۰۶ (در اینجا متوفّی زنِ فرزدق است)؛ همو، حُسنُ الظَّن باللّه، ۱۹۹۳، ص. ۶۸).	نیز رک: غزّالی، بی‌تا، ص. ۱۵/ ۱۷۰؛ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/ ۸۶۱؛ ابن‌جوزی، آداب الحسن البصری، ۲۰۰۸، ص. ۴۹.

ردیف	*بستان العارفین*	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	منابع متأخّر دیگر
۲	ربیعِ صُبَیح گوید که جنازهٔ ثابت بنانی پیش آمد ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۴۳).	حَدَّثَنَا الرَّبیعُ بْنُ صُبَیْح قالَ: لَمَّا ماتَ ثابِتُ البُنانی ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، القبور، ۲۰۰۰، ص. ۱۲۱).	نیز رک: ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۲/ ۳۱۹؛ ابوالقاسم اصفهانی، ۲۰۰۴، ص. ۳۳۶؛ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۱۸۰؛ هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ص. ۱/ ۸۸.
۳	عبداللّه بن عمر خطّاب رضی اللّه عنهما گفت که از مدینه قصد حج کردم. در راه به قبیله‌ای رسیدم گرمگاه. گورستانی بود و جویی آب. گوری باز شد و یکی از گور برآمد. سلسله‌ای آتشین در گردن ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۳۲-۳۳۳).	حَدَّثَنی ... عَن سالِمِ بْنِ عَبْدِاللّه عَن أبیهِ، قالَ: بَیْنَما أنَا أسیرٌ بَیْنَ مَکَّة وَ المَدینة عَلَی راحِلَةٍ وَ أنَا مُحْقِبُ إداوَة إذْ مَرَرْتُ بِمَقبَرَةٍ فَإذا رَجُلٌ خَرَجَ مِن قَبْرِهِ یَلْتَهِبُ ناراً، فِی عُنُقِهِ سِلْسِلَةٌ یَجُرُّها ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، القبور، ۲۰۰۰، ص. ۹۴-۹۵؛ نیز رک: همان، ص. ۹۶، ۱۰۹؛ همو، مَن عاشَ بَعدَ المَوت، ۱۹۹۳، ص. ۳۶).	-
۴	چون آدم را به دنیا افکندند، هم بر آن جای هفت روز بماند و همی‌گرست. چون روز هفتم بود، خداوند تعالی بدو نظر کرد که یا آدم! این چه اندوه است؟ ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۱).	لَمَّا أُهْبِطَ آدَمُ إِلَی الْأَرْضِ مَکَثَ لَا یَرْقَأُ لَهُ دُمُوعُهُ، اطَّلَعَ اللَّهُ إِلَیْهِ فِی الْیَوْمِ السَّابِعِ وَ هُوَ مَحْزُونٌ کَظِیمٌ مُنَکِّسٌ رَأْسَهُ، فَأَوْحَی إِلَیْهِ: یَا آدَمُ مَا هَذَا الْجَهْدُ الَّذِی أَرَی بِكَ؟ وَمَا هَذِهِ الْبَلِیَّةُ الَّتِی بِكَ بَلَاؤُهَا؟ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّة و البُکاء، ۱۹۹۸، ص. ۲۲۲؛ نیز رک: همو، العُقوبات، ۱۹۹۶، ص. ۷۲).	-
۵	آدم علیه السّلام بگرست بر زاری بهشت. بر سر صد سال اندر یک سجده بود و همی‌گرست. دریاها از آب چشم وی برفت و از آب چشم آدم علیه السّلام درخت چینی و قرنفل برست و مرغان وادی طاووس گشتند ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۲).	إِنَّ آدَمَ سَجَدَ سَجْدَةً عَلَی جَبَلِ الْهِنْدِ مِائَةَ عَامٍ یَبْکِي، حَتَّی جَرَتْ دُمُوعُهُ فِی وَادِی سَرَنْدِیبَ فَأَنْبَتَ اللَّهُ بِذَلِكَ الْوَادِی مِنْ دُمُوعِ آدَمَ الدَّارَصِینِیَّ، وَ الْقَرَنْفُلَ، وَجَعَلَ طَیْرَ ذَلِكَ الْوَادِی الطَّوَاوِیسَ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّة و البُکاء، ۱۹۹۸، ص. ۲۲۳).	نیز رک: مُستَملی بخاری، ۱۳۹۰، ص. ۳/ ۹۵۳.

ردیف	بستان العارفین	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	منابع متأخّر دیگر
۶	چون گریستن آدم صلوات اللّه علیه دراز گشت، فرزندانش گفتند: یا پدرا! خلق زمین را گرستن همی‌آید. گفت: اینکه من همی‌گریم، بر ناشنیدن آواز فرشتگان همی‌گریم (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۲).	بَکَی آدَمُ لَمَّا أُهْبِطَ مِنَ الْجَنَّةِ ثَلاثَمِائَةَ سَنَةٍ، لاتَرْقَأُ لَهُ دَمْعَةٌ. فَقَالَ لَهُ بَعْضُ وَلَدِهِ: قَدْ آذَیتَ مَنْ فِی الأَرْضِ بِطُولِ بُکائِک. فَقالَ: أَنَا أَبْکی عَلَی أَصْوَاتِ الْمَلائِکَةِ حَوْلَ الْعَرْشِ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّةُ و البُکاء، ۱۹۹۸، ص. ۲۱۹).	-
۷	چندان بگرست آدم علیه السّلام که گیاه برست از آب چشم وی و مرغان هوا بدان آب جمع شدند و از آن آب بخوردند. پس روی سوی او کردند، گفتند که ما از آب دریا خوردیم و آب چشمه‌ها خوردیم. هیچ آبی ما را بدین خوشی نیامد. ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۲).	بَکَی عَلَی خَطِیئَتِهِ مِائَةَ سَنَةٍ. قَدْ رَمَی بِرَأْسِهِ عَلَی رُکْبَتَیْهِ حَتَّی نَبَتَتِ الْأَرْضُ عُشْبًا وَأَشْجَارًا مِنْ دُمُوعِهِ، حَتَّی یَقَعَ الدَّمْعُ فِی نُقُرِ الْجَلَاهَمِ وَأَقْعِیَتِهَا. فَمَرَّ بِهِ نَسْرٌ عَظِیمٌ قَدْ أَجْهَدَهُ الْعَطَشُ، فَشَرِبَ مِنْ دُمُوعِ آدَمَ وَ أَنْطَقَ اللَّهُ النَّسْرَ فَقَالَ: یَا آدَمُ إِنِّی فِی هَذِهِ الْأَرْضِ قَبْلَکَ بِأَلْفَی عَامٍ، وَقَدْ بَلَغْتُ شَرْقَ هَذِهِ الْأَرْضَ وَغَرْبَهَا، وَشَرِبْتُ مِنْ بُطُونِ أَوْدِیَتِهَا، وَغُدْرَانِ جِبَالِهَا، وَسِیفِ بِحَارِهَا، مَا شَرِبْتُ مَاءً أَعْذَبَ وَلَا أَطْیَبَ رَائِحَةً مِنْ هَذَا الْمَاءِ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّةُ و البُکاء، ۱۹۹۸، صص. ۲۲۶-۲۲۷).	-
۸	چون از داود علیه السّلام آن زلّت در وجود آمد، سر به سجده نهاد. چهل روز سر برنداشت تا از آب چشم وی گیاه برست و او را به زیر گرفت ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۴).	لَمَّا أَصَابَ دَاوُدُ الْخَطِیئَةَ، خَرَّ لِلَّهِ سَاجِدًا أَرْبَعِینَ یَوْمًا، حَتَّی نَبَتَ مِنْ دُمُوعِ عَیْنَیْهِ مِنَ الْبَقْلِ مَا غَطَّی رَأْسَهُ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّةُ و البُکاء، ۱۹۹۸، ص. ۲۵۳).	-
۹	چون از داود آن زلّت بیامد، اندر میان بنی‌اسرایل درآمد. چندانی بگریست که طاقتش نماند. پس به صحرا بیرون رفت ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۴).	لَمَّا أَصَابَ دَاوُدُ الْخَطِیئَةَ، جَعَلَ یَبْکِی إِلَی بَنِی إِسْرَائِیلَ وَ یَبْکُونَ إِلَیْهِ، ثُمَّ یَخْرُجُ إِلَی الْبَرِّیَّةِ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّةُ و البُکاء، ۱۹۹۸، ص. ۲۵۷).	نیز رک: غزّالی، بی‌تا، ص. ۱۳/ ۴۹؛ همو، ۱۳۸۹، صص. ۴/ ۳۱۰-۳۱۱.

ردیف	*بستان العارفین*	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	منابع متأخّر دیگر
۱۰	یحیی پیغامبر علیه السّلام چندانی بگریست که رخسارگانش سوراخ شد، دندانهایش پدیدار آمد ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۵).	كَانَ يَحْيَى بْنُ زَكَرِيَّا يَبْكِي حَتَّى بَدَتْ أَضْرَاسُهُ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّةُ و الْبُكاء، ۱۹۹۸، ص. ۲۶۳).	نیز رک: غزّالی، بی‌تا، ص. ۱۳/ ۵۲؛ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/ ۳۱۲؛ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۲۶؛ هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ص. ۱/ ۳۳۷.
۱۱	یحیی را دیدند غمگین گشته و خفته. زکریا علیه السّلام او را بدید، بگرست. گفت: الهی! از تو فرزندی خواستم که غمگسار من باشد ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۶۶).	كَانَ يَحْيَى بْنُ زَكَرِيَّا لَهُ خَطَّانِ فِي خَدَّيْهِ مِنَ الْبُكَاءِ. فَقَالَ لَهُ أَبُوهُ زَكَرِيَّا: إِنِّي إِنَّمَا سَأَلْتُ اللَّهَ وَلَدًا تَقَرُّ بِهِ عَيْنِي ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الرِّقَّةُ و الْبُكاء، ۱۹۹۸، ص. ۲۶۳).	نیز رک: ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۶/ ۳۸۴؛ غزّالی، بی‌تا، ص. ۱۳/ ۵۲؛ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/ ۳۱۳؛ پند پیران، ۱۳۵۷، ص. ۲۸؛ هزار حکایت صوفیان، ۱۳۸۹، ص. ۱/ ۳۳۷.
۱۲	بوبکر بامریم گوید که ورقاء بن بشر[۱] را به خواب دیدم. گفتم: خدای تعالی با تو چه کرد؟ گفت: برستم پسِ جهدِ بسیار. پرسیدم که از کارها کدام بهتر یافتی؟ گفت: گریستن از بیم خداوند تعالی (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۳۸).	أَبَابَكْرِ بْنَ أَبِي‌مَرْيَمَ، قَالَ: رَأَيْتُ وَفَاءَ بْنَ بِشْرٍ الْحَضْرَمِي فِي الْمَنَامِ فَقُلْتُ لَهُ: مَا فَعَلْتَ يَا وَفَاءُ؟ قَالَ: نَجَوْتُ بَعْدَ كُلِّ جَهْدٍ. قُلْتُ: فَأَيَ الْأَعْمَالِ وَجَدْتُمُوهَا أَفْضَلَ؟ قَالَ: الْبُكَاءُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ (ابن‌ابی‌الدُّنیا، المَنامات، ۱۹۹۳، ص. ۵۳).	نیز رک: غزّالی، بی‌تا، ص. ۱۶/ ۲۳؛ غزّالی، ۱۳۸۹، ص. ۴/ ۹۰۲.
۱۳	عمرو بن عاص رضی اللّه عنه پیوسته آرزو بردی که کاشکی خردمندی را در سکرات مرگ بدیدمی تا احوال جان کندن و دیدار ملک‌الموت از وی بپرسیدمی. آورده‌اند که چون حال بر وی تنگ شد، پسرش بر سر بالین نشسته بود. گفت: ای پدر! همیشه	لَمَّا حَضَرَتْ عَمْرَو بْنَ الْعَاصِ الْوَفَاةُ، قَالَ لَهُ ابْنُهُ: يَا أَبَتَاهُ، إِنَّكَ قَدْ كُنْتَ تَقُولُ لَنَا: لَيْتَنِي كُنْتُ أَلْقَى رَجُلًا عَاقِلًا عِنْدَ نُزُولِ الْمَوْتِ حَتَّى يصِفَ لِي مَا يجِدُ، وَأَنْتَ ذَلِکَ الرَّجُلُ، فَصِفْ لِي الْمَوْتَ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، المُحتَضَرین،	نیز رک: ابولیث سمرقندی، ۱۹۹۴، ص. ۲۰؛ غزّالی، بی‌تا، ص. ۱۵/ ۱۲۸؛

۱. ورقاء بن بشر را نشناختیم. این داستان در احیاء علوم الدّین غزالی نیز مانند بستان‌العارفین از قول «ورقاء بن بشر» آمده است. امّا در منامات ابن‌ابی‌الدُّنیا گوینده «وفاء بن بشر» است؛ ابن‌ماکولا «وفاء بن بشر الحضرمی» را از معاصران بوبکرِ بامریم معرّفی کرده است. (رک: ابن‌ماکولا، ۱۹۹۳، ص. ۷/ ۳۹۵).

ردیف	*بستان العارفین*	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	منابع متأخّر دیگر
	خردمندی را در این حال می‌جستی تا احوال مرگ از وی سؤال کنی. من از تو خردمندتر نمی‌شناسم، مرا خبری بده ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۴۳).	۱۹۹۷، ص. ۹۳؛ همو، الْمُتَمَنّین، ۱۹۹۷، ص. ۶۰).	همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/ ۸۱۸ (بدون ذکر نام عمر بن عاص).
۱۴	چون روز قیامت بود، خلق اندر عرصات استاده بوند، دنیا می‌آید خود را بیاراسته بر تنها خوب و بر خویشتن می‌نازد و فخر همی‌کند تا پیش عرش رحمان آید و سجده بکند، گوید: یا رب! مرا سزای کمترین کسی از بندگان خویش گردان ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۸۰).	یجاءُ بِالدُّنْیا یوْمَ الْقِیامَةِ تَتَبَخْتَرُ فِی زِینَتِهَا وَنَضْرَتِهَا، فَتَقُولُ: یا رَبِّ اجْعَلْنِی لأَخَسِّ عِبَادِکَ دَارًا ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الزُّهد، ۱۹۹۹، ص. ۵۱؛ همو، ذَمّ الدُّنیا، ۱۹۹۳، ص. ۶۷).	نیز رک: ابولیث سمرقندی، ۱۹۹۴، ص. ۱۸۵؛ ابن‌جوزی، آداب الحسن البصری، ۲۰۰۸، ص. ۷۴.
۱۵	روزی پیغامبر علیه السّلام بر مزبله‌ای بگذشت، گوسفندان دید مرده آنجا افکنده. روی سوی یاران کرد، گفت: اگر این را به نزدیک خداوندش خطر بودی بیرون نیفکندی ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۱۸۱)	مَرَّ [رسول اللّه]، بِسَخْلَةٍ مَنْبُوذَةٍ، فَقَالَ: أَتَرَوْنَ هَذِهِ هَانَتْ عَلَى أَهْلِهَا حِینَ أَلْقَوْهَا؟ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، الزُّهد، ۱۹۹۹، ص. ۲۴).	نیز رک: خرکوشی، تهذیب الأسرار، ۱۹۹۹، ص. ۴۹۰.
۱۶	ابوعمرو گوید: یک روز پگاه برخاستم تا نماز بامداد با حسن بصری کنم. ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۰۳-۲۰۴).	أَبُوعِمْرَانَ التَّمَّارُ قَالَ: غَدَوْتُ یَوْمًا قَبْلَ الْفَجْرِ إِلَى مَسْجِدِ الحسن ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، التَّهجُّد و قیام اللَّیل، ۱۹۹۸، ص. ۲۹۳).	نیز رک: ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۱۰/ ۳۹؛ عطّار[1]، ۱۳۹۸، ص. ۳۶/۱.
۱۷	سفیان ثوری را دیدم، با دو پرّ سبز از این درخت بدان درخت می‌پرّید ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۷۳).	رَأَیْتُ سُفْیَانَ الثَّوْرِی فِی الْمَنَامِ فِی الْجَنَّةِ یَطِیرُ مِنْ نَخْلَةٍ إِلَى نَخْلَةٍ وَ مِنْ شَجَرَةٍ إِلَى شَجَرَةٍ ... (رک: ابن‌ابی‌الدُّنیا، الْمَنامات، ۱۹۹۳، ص. ۱۲۸).	نیز رک: خرکوشی، تهذیب الأسرار، ۱۹۹۹، ص. ۵۵۹؛ ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۶/ ۳۸۴؛ قُشَیری، ۲۰۰۱، ص. ۱۵۰؛

۱. در تعلیقات تذکرة الاولیاء آمده است: «در این داستان نیز عطّار به بستان العارفین/ ۲۰۲-۲۰۳ نظر داشته یا هر دو از سندی مشترک بهره برده‌اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۸، ص. ۲/ ۱۱۶۰).

ردیف	*بستان العارفین*	کهن‌ترین یا نخستین منابع: آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا	منابع متأخّر دیگر
			همو، ۱۳۸۵، ص. ۱۷۲؛ عطّار، ۱۳۹۸، ص. ۱/ ۲۲۶.
۱۸	پیری گفت: مر پیغامبر را صلی اللّه علیه و سلّم به خواب دیدم. گفت: یا رسول اللّه! ابدالان امّت تو کجا اند؟ ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۵).	حَدَّثَنا شیخٌ مِن أهْلِ صَنْعا مِن جُلَسا وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ: رَأَیْتُ رَسولَ اللّهِ صَلَّی اللّهُ عَلَیْهِ وَ سَلَّم فِی المَنامِ، فَقُلْتُ: یا رَسولَ اللّه، أیْنَ بُدَلاءُ أمَّتِک؟ ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، المَنامات، ۱۹۹۳، ص. ۷۷).	نیز رک: خرکوشی، شَرَفُ المُصطفی، ۲۰۰۳، ص. ۳/ ۲۲۲؛ ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۲/ ۳۴۸.
۱۹	اعین حناط[۱] گوید: شبی مالک را خواب برده بود در سجده. ناگاه در خواب بخروشید. چون بیدار شد، گفتم: چه رسید تو را؟ گفت: مسلم بشار[۲] را در خواب دیدم ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۳۸۱).	أعْیَنُ أبوحَفْصٍ الْخَیّاطُ، قالَ: سَمِعْتُ مالِكَ بْنَ دینارٍ، یَقُولُ: رَأَیْتُ أبا عَبْدِاللّهِ مُسْلِمَ بْنَ یَسارٍ فِی مَنامِی ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، المنامات، ۱۹۹۳، ص. ۳۲؛ نیز رک: همو، حُسنُ الظَّن باللّه، ۱۹۹۳، ص. ۸۱).	نیز رک: ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۲/ ۲۹۴ [راوی تفاوت دارد]؛ بحر الفوائد، ۱۳۴۵، ص. ۱۰۷.
۲۰	مردی را دیدند هیچ کار نکردی همه روز صلوات می‌دادی. او را پرسیدند که: چون است که هیچ کار نکنی به‌جز این؟ ... (فقیه ابونصر، ۱۳۵۴، ص. ۲۳۹).	حَدَّثَنا أبوبَکْرٍ، ثنی عِیسَی بْنُ عَبْدِاللّهِ التَّمِیمِیُّ، أنا أبانُ الْأهْوازِیُّ، عَنْ شُعَیْبِ بْنِ مَیْمُونٍ، عَنْ عَبْدِالْواحِدِ بْنِ زَیْدٍ، قالَ: خَرَجْتُ حاجًّا یَصْحَبُنِی رَجُلٌ فَکانَ لَا یَقُومُ وَلَا یَقْعُدُ وَلَا یَذْهَبُ وَلَا یَجِیءُ إلَّا صَلَّی عَلَی النَّبِی صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ لَهُ فِی ذَلِكَ، ... (ابن‌ابی‌الدُّنیا، المَنامات، ۱۹۹۳، ص. ۶۹).	نیز رک: ابولیث سمرقندی، ۱۹۹۴، ص. ۳۲۱؛ غزّالی، بی‌تا، ص. ۱۶/ ۱۷؛ همو، ۱۳۸۹، ص. ۴/ ۸۹۶؛ بحر الفوائد، ۱۳۴۵، ص. ۹۹.

بنابر جدولِ فوق، نقشِ آثارِ ابن‌ابی‌الدّنیا در ردیف‌های ۴ تا ۱۱ اهمّیّت بیشتری دارد، زیرا همهٔ این حکایت‌ها را ابن‌ابی‌الدُّنیا در الرِّقَّةُ وَ البُکاء نقل کرده است، بلکه الرِّقَّةُ وَ البُکاء تنها منبعی است که برای حکایاتِ ۴، ۶، ۷، ۸

۱. در منامات ابن‌ابی‌الدُّنیا «اعین خیاط» آمده و همین صحیح است (رک: ابن‌ابی‌حاتم رازی، ۱۹۵۲، ص. ۲/ ۳۲۵).

۲. در منامات ابن‌ابی‌الدُّنیا «مسلم بن یسار» آمده و همین ضبط صحیح است. مسلم بن یسار البصری (متوفّی: ۱۰۰ یا ۱۰۱ ق) از فُقَها و زهّاد بصره بوده است (رک: ابن‌سعد، ۲۰۰۱، ص. ۷/ ۲۹۸؛ ابونُعَیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۲/ ۲۹۰؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸، ص. ۱۲/ ۳۴۷ و ۷۲۳).

شناسایی شده است.

۶. یافته‌ها و نتایج

شمار فراوانی از آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیا در زمینهٔ زهد و تصوّف است و همین آثارِ او از منابعِ اولیّهٔ تصوّف به شمار می‌آید و دستمایه و مأخذِ نویسندگانِ صوفی‌مشربِ پس از وی قرار گرفته است. به‌بیان‌دیگر، بسیاری از اقوال و حکایاتِ صوفیّه از آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیا به کتب دیگر راه یافته است و کهن‌ترین یا نخستین منابعِ بعضی از اقوال و حکایاتِ صوفیّه آثار ابن‌ابی‌الدُّنیاست. در مواردی که تنها منبع شناخته شده از این اقوال و حکایات آثار ابن‌ابی‌الدُّنیاست این موضوع اهمّیّتِ بیشتری می‌یابد. وجودِ اقوال و حکایاتِ فراوانی در متون صوفیّه ازجمله بُستانُ العارفین و تُحْفَةُ الْمُریدین که کهن‌ترین یا نخستین منابعِ آنها آثارِ ابن‌ابی‌الدُّنیاست گواهی بر این مدّعاست. بررسی آثار چاپی ابن‌ابی‌الدُّنیا نشان می‌دهد مؤلّف بستان العارفین یا مستقیماً از آثار او استفاده کرده یا اینکه به‌واسطهٔ منابع دیگر از آثار او بهره جسته است. از آثار ابن‌ابی‌الدُّنیا کتاب‌هایی که بیشتر مورد توجّه قرار گرفته است، عبارت‌اند از: الرِّقَّةُ وَ البُکاء، مُجابی الدَّعوة، المَنامات، التَّهَجُّد و قِیامُ اللَّیل، ذَمُّ الدُّنیا، الزُّهد.

کتابنامه

الف) فارسی

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا. ع. (۱۳۷۹). مقتل امیرالمؤمنین علی (ع)، (م، مهدوی دامغانی، مترجم)، انتشارات تاسوعا.

بخش کتاب‌شناسی. (۱۳۶۸). «ابن‌ابی‌الدُّنیا»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، انتشارات دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۲ ص ۶۵۰-۶۵۱.

دیتریش، آ. (۲۵۳۵ [= ۱۳۵۵]). «ابن‌ابی‌الدُّنیا»، دانشنامهٔ ایران و اسلام، زیر نظر احسان یارشاطر، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، جزوهٔ شمارهٔ ۲، ص ۳۹۱.

رجائی [بخارائی]، ا، ع. (۱۳۵۴). مقدّمه بر: منتخبِ رونقُ المَجالس و بستانُ العارفین و تُحْفةُ الْمُریدین، انتشارات دانشگاه تهران.

شفیعی کدکنی، م. (۱۳۹۸). تعلیقاتِ تذکرة الأولیاء، انتشارات سخن، چاپ دوم.

عطّار نیشابوری، ف، م. (۱۳۹۸). تذکرة الأولیاء، مقدّمه، تصحیح و تعلیقات محمّدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات سخن، چاپ دوم.

غزّالی، ا، م. (۱۳۸۹). إحیاء علوم الدّین، (م، م، خوارزمی، مترجم)، به کوشش حسین خدیوجم، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.

فقیه ابونصر احمد بن خیر. (۱۳۵۴). بُستانُ العارفین و تُحْفَةُ الْمُریدین [در: منتخبِ رونقُ المَجالس و بُستانُ العارفین و تُحْفَةُ الْمُریدین]، به کوشش احمدعلی رجائی [بخارائی]، انتشارات دانشگاه تهران.

قِسْطِر، م. ی. (M. J. Kister) (۱۳۸۸). مقدّمه بر: «آدابُ الصُّحْبَةِ وَ حُسْنُ العِشْرَة»، (ا، سعادت، مترجم)، مجموعه آثار ابوعبدالرَّحمان سُلمی، گردآوری نصراللّه پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، ج ۲، ص ۳۱-۱۳۲.

قُشَیری، ا، ع. (۱۳۸۵). رسالهٔ قُشَیریّه، (ا، عثمانی، مترجم)، به تصحیح بدیع‌الزَّمان فروزانفر، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم.

قطب‌الدّین عبّادی، ا، م. (۱۳۴۵). التَّصفیة فی أحوال المُتَصَوِّفة (صوفی‌نامه)، به تصحیح غلامحسین یوسفی، بنیاد فرهنگ ایران.

متز، آ. (۱۳۶۴). تمدّن اسلامی در قرن چهارم هجری، (ع، ذکاوتی قراگزلو، مترجم)، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم.

مُسْتَملی بخاری، ا، ا. (۱۳۹۰). شرح التَّعرُّف لِمَذْهَبِ التَّصَوُّف، به تصحیح محمّد روشن، انتشارات اساطیر، چاپ سوم.

نامعلوم. (۱۳۴۵). بحرُ الفوائد، به کوشش محمّدتقی دانش‌پژوه، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نامعلوم. (۱۳۵۷). پند پیران، به تصحیح جلال متینی، بنیاد فرهنگ ایران.

نامعلوم. (۱۳۸۹). هزار حکایت صوفیان، به تصحیح حامد خاتمی‌پور، انتشارات سخن.

نجم دایه، ن. (۱۳۸۰). مِرصادُ العِباد، به اهتمام محمّدامین ریاحی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم.

ب) عربی

ابن‌ابی‌حاتم رازی. (۱۳۷۱ ق/ ۱۹۵۲ م). الجَرحُ و التَّعدیل، دار احیاء التُّراث العربی.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۳ م). کتاب مُجابِی الدَّعوة، دراسة و تحقیق المهندس الشّیخ زیاد حَمَدان، مؤسَّسَةُ الکُتُب الثِّقافیَّة.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۶ ق/ ۱۹۹۶ م). العُقوبات، تصحیح محمّد خیر رمضان یوسف، دار ابن‌حزم.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۳ م). مَن عاشَ بَعدَ المَوت، فَهرسَهُ و اعتَنی بِه محمّد حسام بَیضون، مؤسَّسَةُ الکُتُب الثِّقافیَّة.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۷ ق/ ۱۹۹۷ م). المُحتَضِرین، تحقیق محمّد خیر رمضان یوسف، دار ابن‌حزم.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۸ ق/ ۱۹۹۸ م). التَّهَجُّد و قیام اللَّیل، تحقیق و دراسة مصلح بن جزاء بن فدغوش الحارثی، مکتبة الرُّشد.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۹ ق/ ۱۹۹۸ م). الرِّقَّة و البُکاء، تحقیق محمّد خیر رمضان یوسف، دار ابن‌حزم، الطَّبعة الثّالثة.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۲۰ ق/ ۲۰۰۰ م). القُبور، قَدَّمَ لَهُ و ضَبَطَ نَصَّهُ و خَرَّجَ نُصوصَه طارق محمّد سکلوع العمودی، المکتبة الغرباء الأثریّة.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۳ م). حُسنُ الظَّنِّ بِاللّه، تصحیح عبدالحمید شانوحه، مؤسَّسَةُ الکُتُب الثِّقافیَّة.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۳ م). ذمُّ الدُّنیا، دراسة و تحقیق محمّد عبدالقادر احمد عطا، مؤسَّسَةُ الکُتُب الثِّقافیَّة.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۳ م). المَنامات، دراسة و تحقیق عبدالقادر احمد عطا، مؤسَّسَةُ الکُتُب الثِّقافیَّة.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۲۰ ق/ ۱۹۹۹ م). الزُّهد، تصحیح یاسین محمّد السّوّاس، دار ابن‌کثیر.

ابن‌ابی‌الدُّنیا، ا، ع. (۱۴۱۸ ق/ ۱۹۹۷ م). المُتَمَنّین، تصحیح محمّد خیر رمضان یوسف، دار ابن‌حزم.

ابن‌تغری بردی، ی. (۱۳۹۲ ق/ ۱۹۷۲ م). النُّجوم الزّاهرة فی مُلوکِ مِصر و القاهرة، تحقیق جمال‌الدّین شیال، فهیم محمّد شلتوت، الهیئة المصریّة العامّة للکتاب.

ابن‌جوزی، ا، ع. (۱۴۰۵ ق/ ۱۹۸۵ م). صِفَة الصَّفوَة، حَقَّقَه و عَلَّقَ عَلَیه محمود فاخوری، دار المعرفه، الطَّبعة الثّالثة.

ابن‌جوزی، ا، ع. (۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۵ م). المُنتظَم فی تاریخ المُلوک و الأمَم، تحقیق محمّد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، تصحیح نعیم زَرزور، دار الکتب العلمیّة، الطَّبعة الثّانیة.

ابن‌جوزی، ا، ع. (۱۴۲۹ ق/ ۲۰۰۸ م). آدابُ الحَسَن البَصری وَ زُهدُهُ وَ مَواعِظُه، تحقیق سلیمان الحَرَش، دار النَّوادر.

ابن‌سعد، م. (۱۴۲۱ ق/ ۲۰۰۱ م). الطَّبقاتُ الکَبیر (الطَّبقاتُ الکُبرَی)، تحقیق علی محمّد عمر، مکتبة الخانجی.

ابن‌کثیر، إ. (۱۴۱۹ ق/ ۱۹۹۸ م). البِدایَةُ و النِّهایَة، تحقیق: عبداللّه بن عبدالمحسن التُّرکی، بِالتَّعاون مع مرکز البحوث و داراسات

العربيّة و الإسلاميّة، دار هجر.

ابن‌ماكولا. (۱۹۹۳ م). الإكمال فی رَفع الإرتياب عَنِ الْمُؤتَلَف وَ المُختَلَف فی الأسماء و الكُنَی و الأنساب، اعتَنی بِتَصحيحِهِ وَ التَّعليق عَلَيه نايف العبّاس، دار الكتاب الإسلامی، الطَّبعة الثَّانية.

ابن‌نديم، ا، م. (۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹ م). كتاب الفهرست، قابَلَهُ عَلَی أُصولِهِ وَ عَلَّقَ عَلَيه وَ قَدَّمَ لَهُ أيمَن فُؤاد سَيِّد، مؤسَّسَةُ الفُرقان لِلتُّراث الإسلامی.

ابوالشّيخ الإصبهانی، ع. (۱۴۰۸ ق/۱۹۸۸ م). اَلْعَظَمَة، دراسة و تحقيق رضاء اللّه بن محمّد إدريس المباركفوری، دار العاصمة.

ابوالقاسم اصفهانی، ا. (۱۴۲۵ ق/ ۲۰۰۴ م). سِيَرُ السَّلفِ الصَّالِحين، قرأه و عَلَّقَ عَلَيه محمّد حسن محمّد حسن اسماعيل و طارق فتحی السّيّد، دار الكتب العلميّة.

ابواللَّيث السَّمَرقَندی، ن. (۱۴۱۵ ق/۱۹۹۴ م). تنبيه الغافلين، تحقيق السيّد العربی، مكتبة الإيمان.

ابوبكر الخوارزمی، م. (۱۴۲۴ ق/ ۲۰۰۳ م). الأمثالُ الْمُوَلَّدَة، تحقيق و تقديم محمّد حسين الأعرجی، ابوظَبی: المَجمَعُ الثَّقافی.

ابوطالب مكّی، م. (۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۱ م). قُوتُ القُلوب فی مُعامَلَةِ الْمَحبوب وَ وَصْفِ طَريقِ الْمُريد إلی مَقامِ التَّوحيد، حَقَّقَهُ محمود ابراهيم محمّد الرّضوانی، مكتبة دار التُّراث.

ابونُعَيم اصفهانی، ا. (۱۴۱۶ ق/ ۱۹۹۶ م). حِلْيَةُ الأولياء وَ طَبَقاتُ الأصْفياء، دار الفكر.

البيهقی، ا، أ. (۱۴۲۳ ق/۲۰۰۳ م). الجامِعُ لِشُعَبِ الإيمان، أشْرَفَ عَلَی تَحقيقِهِ وَ تَخريجِ أحاديثِهِ مختار احمد النَّدَوی، مكتبة الرُّشد.

الثَّعالبی النّيسابوری، ا، ع. (۱٤۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م). يَتيمَةُ الدَّهر فی مَحاسِنِ أهْلِ الْعَصْر، تحقيق مفيد محمّد قُمَيْحَة، دار الكتب العلميّة.

الخركوشی النّيسابوری، ا، ع. م. (۱۴۲۴ ق/۲۰۰۳ م). شَرَفُ المُصطَفی (شَرَفُ النَّبی)، تصحيح السيّد ابوعاصم نبيل بن هاشم، دار الْبشائر الإسلاميّة.

الخركوشی النّيسابوری، ا، ع. م. (۱۹۹۹ م). تهذيبُ الأسرار، تحقيق و تعليق بسام محمّد بارود، المَجمَعُ الثَّقافی.

الخطيب البغدادی، ا، ا. (۱٤۲۲ ق/ ۲۰۰۱ م). تاريخُ مَدينةِ السَّلام (تاريخ بغداد)، حَقَّقَهُ بشار عوّاد معروف، دار الغرب الإسلامی.

الدّولابی، ا، م. (۱۴۲۱ ق/ ۲۰۰۰ م). الكُنَی و الأسماء، حَقَّقَه و قَدَّمَ لَه ابوقُتَيبه نَظَر محمّد الفاريابی، دار ابن‌حزم.

الذَّهَبی، ش، م. (۱۴۱۳ ق/ ۱۹۹۳ م). سِيَرُ أعلامِ النُّبلاء، أشْرَفَ عَلَی تَحْقيقِ الكِتاب وَ خَرَّجَ أحاديثَهُ شُعَيْب الأرنَؤوط، مؤسَّسَةُ الرّسالة، الطَّبعة التَّاسعة.

الذَّهَبی، ش، م. (۱۴۰۵ ق/ ۱۹۸۵ م). العِبَر فی خَبَر مَن غَبَر، حَقَّقَهُ ابوهاجَر محمّد السَّعید بن بَسیونی زَغْلول، دار الکتب العلمیّة.

السُّلَمی، ا. (۱۳۸۸ ش). «کتابُ الفُتُوَّة»، به تصحیح سلیمان آتش، ترجمهٔ مقدّمه: توفیق سبحانی، مجموعه آثار ابوعبدالرَّحمان سُلَمی، گردآوری نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، ج ۲، ۲۰۷-۳۳۲.

السَّمعانی، ا، بوسعد ع. (۱۴۰۱ ق/ ۱۹۸۱ م). الأنساب، تحقیق عبدالفتّاح محمّد الْحُلْو، مکتبة ابن‌تَیْمیَّة.

الغزّالی، ا، م. (بی‌تا). إحیاءُ عُلومِ الدِّین، تصحیح عبدالرّحیم بن حسین حافظ عراقی، دار الکتاب العربی.

القُشَیری، ا، ع. (۱۴۲۲ ق/۲۰۰۱ م). الرِّسالَةُ القُشَیْریَّة، وَضَعَ حَواشیهُ خلیل المنصور، دار الکتب العلمیّة.

اللالَکائی، ا، ه. (۱۴۱۲ ق/ ۱۹۹۲ م). کراماتُ أولیاءِ اللّه عزَّ و جلَّ، تحقیق أحمد سعد حمدان، دار طیبة.

المَرْوَزی، م. (۱۴۰۸ ق/۱۹۸۸ م). مختصرُ قِیامِ اللَّیل وَ قِیامِ رَمَضان وَ کتابِ الوَتْر، اخْتَصَرَها احمد بن علی المَقریزی، الإشراف محمّد إلیاس عبدالقادر، حدیث آکادمی.

المِزّی، ج، ا، ی. (۱۴۰۳ ق/ ۱۹۸۳ م). تَهذیبُ الکمال فی أسماء الرِّجال، حَقَّقَهُ بشار عوّاد معروف، مؤسَّسَةُ الرّسالة.

المسعودی، ا، ع. (۱۹۹۰ م). مُروجُ الذَّهَب وَ مَعادِنُ الجَوهَر، الشّرکة العالمیّة للکتاب، الطَّبعة الثّانیة.

عبدالرَّزاق الکاشانی، ک. (۱۴۲۳ ق/ ۱۹۹۲ م). إصطِلاحاتُ الصّوفیّة، تحقیق و تقدیم و تعلیق عبدالعال شاهین، دار المنار.

فاضل بن خَلَف الحُمّادَة الرَّقیّ. (۱۴۳۳ ق/ ۲۰۱۲ م). اِبنُ اَبی الدُّنیا مُحَدِّثاً وَ مُصْلِحاً، موسوعَةُ ابن ابی الدُّنیا، دار أطلس الخضراء.

مصطفی مُفلح القُضاة. (۱۴۱۰ ق/ ۱۹۹۰ م). مقدّمه بر: إصلاحُ المال، دار الوفاء.

نجم عبدالرَّحمان خَلَف. (۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۶ م). مقدّمه بر: کتابُ الصَّمْت و آداب اللّسان، دار الغرب الإسلامی.

نجم عبدالرَّحمان خَلَف. (۱۴۱۱ ق/ ۱۹۹۰ م). مقدّمه بر: الإشْراف فی مَنازِلِ الأشْراف، مکتبة الرُّشد.

یاسین محمّد السَّوّاس. (۱۴۰۷ ق/ ۱۹۸۷ م). مقدّمه بر: الشُّکر للّه عزَّ و جلَّ، دار ابن‌کثیر، الطَّبعة الثّانیة.

ج) لاتین

Iman Najim Abdul-Rahman. (2020). “Ibn Abi Al-Dunya’s Written Works: A Brief Review”, *Journal of manuscripts & libraries Specialized Research (JMLSR)*, Vol: 4, No: 2, P: 28-60.